

प्रकरण चौथे

सामाजिक सुधारणा व
दैनिक सत्यवादी

प्रकरण चौथे

सामाजिक सुधारणा व दैनिक सत्यवादी

भारतात अनेक जाती धर्म आहेत. या वेगवेगळ्या जाती धर्मांचे लोक येथे एकत्र राहताना दिसतात. परंतु एकाच देशात राहणा-या या जातीधर्मात कमालीची उच्चनीचता, भेदभाव आहे. केवळ वेगवेगळ्या धर्मांमध्ये भेदभाव आहे असे नाही तर एकाच धर्मात एकाच जातीमध्ये अनेक पंथ पोटजाती आहेत व त्यांच्यामध्ये ही श्रेष्ठ कनिष्ठ भेदभाव आहेत. या जाती धर्मांच्या भेदभावाप्रमाणेच भारतात अनेक अनिष्ट रूढी परंपरा इतक्या उच्च पातळीवरील आहेत कि या रूढी परंपरा पाहिल्या कि ज्या भारत देशाला आपण महान संस्कृतीचा देश म्हणतो तो देश रानटी असावा असे वाटू लागते. या रूढी म्हणजे केशवपन, सतीची पध्दत, बालविवाह, बालहत्या, अस्पृश्यता या पध्दती पाहिल्या म्हणजे आपणास रानटी संस्कृतीचे ठामपणे दर्शन होते. स्पृश्य - अस्पृश्य हा भेदभाव तर इतका पराकोठीचा आहे कि देश स्वतंत्र होवून ५० वर्षे झाली तरी समूळ नष्ट झाला नाही.

ब्रिटीशांचे भारतात आगमन झाले व त्यांच्या आगमनानंतर येथील सामाजिक जीवनात काही महत्वाचे बदल होवू लागले. ब्रिटीशांच्या उदार धोरणामुळे येथे शिक्षणाचा प्रसार सुरु झाला. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार होवू लागल्यामुळे या समाजातील काही उच्च शिक्षण घेणा-या तरुणांना भारतीय समाजातील वाईट रूढी, परंपरा दिसू लागल्या. त्यांना समाजसुधारणा घडवून आणणे आवश्यक वाटू लागले. यातूनच समाजसुधारकांची एक पिढी पुढे सरसावली. या समाजसुधारकांनी समाज सुधारणा चळवळी सुरु केल्या. अशा या समाजसुधारकांमध्ये राजाराम मोहन रॉय, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर, विठ्ठल रामजी शिंदे, महर्षी कर्वे, न्या. रानडे, आगरकर, राजर्षि शाहू महाराज इत्यादी अनेक समाजसुधारकांनी आपले आयुष्य समाज सुधारेणेसाठी वेचले.

समाजसुधारकांनी समाज सुधारणा सुरु केल्या. परंतु त्या पुढे नेण्याचे त्यांचा पुरस्कार करण्याचे कार्य अनेक वृत्तपत्रांनी केले. कारण वृत्तपत्र ही लोकमाध्यमाची प्रभावी साधने आहेत. अशा या सामाजिक सुधारणेला पाठींबा देणारी वृत्तपत्रे बहुजन समाजाची मुखपत्रे बनली. दैनिक सत्यवादीने ही अशा प्रकारच्या सामाजिक चळवळींना उचलून धरलेले दिसते. सामाजिक सुधारणेसाठी योगदान दिलेले असते. सत्यवादीचे ब्रीदवाक्यच “बहुजन हिताय ! बहुजन सुखाय!” हे आहे. सत्यवादीच्या या बहुजन समाजाच्या हिताच्या धोरणामुळेच दैनिक ‘सत्यवादी’ लोकांच्या मान्यता फार लवकर पावले आणि संपूर्ण पत्र लोकमताचे निदर्शक पत्र बनले.

सत्यवादी पत्राची सुरुवात १९२६ साली झाली. हे पत्र सुरु करताना संपादक सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांनी आपल्या समारे दोन प्रमुख ध्येय ठेवली होती. पहिले ध्येय म्हणजे बहुजन समाजामध्ये राष्ट्रीयत्वाचा प्रसार करणे आणि दुसरे ध्येय म्हणजे बहुजनसमाजामध्ये हे राष्ट्रीयत्व येण्याकरिता कै. राजर्षि शाहू महाराजांनी ज्या तत्तवाचा पुरस्कार केला. ती तत्वे जीवंत ठेवण्याची चळवळ करणे हे दुसरे ध्येय होय’. या ध्येयांना अनुरूप असेच धोरण सत्यवादीचे होते. बहुजन समाजाच्या सुधारणा चळवळीत सत्यवादी पत्राने केलेले कार्य इतिहासात अपूर्व असे आहे. राजर्षि शाहू महाराज, म. फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ही सत्यवादीकारांची दैवते होती. यांच्या विचाराचा प्रसार वा कृती करण्याचे धोरण सत्यवादी पत्राने व सत्यवादीकारांनी अगदी सुरुवातीपासून कायम ठेवले आहे.

जैन समाज व सत्यवादी -

सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांनी पत्रकारितेची सुरुवात दक्षिण महाराष्ट्र जैन सभेचे मुखपत्र असणा-या “प्रगति व जिनविजय” या पत्रातून केले’. सत्यवादीकाराचे विचार जहाल व सुधारणावादी होते. त्यांना कोणात्याच धर्मातील बुवाबाजी आवडत नव्हती. जैन धर्म उदार आहे. तो मानवतावादी धर्म आहे, अशा धर्मात सर्वांना प्रवेश मिळाला पाहिजे अशा

आशयाचे विचार सत्यवादीकार 'प्रगति व जिनविजयामध्ये' निर्भिडपणे लिहीत. परंतु असे बंडखोर विचार जैन समाजातील सनातनी लोकांना न आवडल्यामुळे या ठिकाणी सत्यवादीकारांना काम करणे अशक्य झाले. त्यांनी स्वतःचे असे सत्यवादी पत्र सुरु केले. सत्यवादीतून त्यांनी हेच विचार जैन समाजाविषयी कायम मांडले आहेत.

जैन समाजात दिगंबर व श्वेतांबर असे दोन पंथ आहेत. या पंथाच्या १९२७ मध्ये मालेगाव व कोल्हापूर या दोन ठिकाणी दोन्ही पंथाच्या सभा झाल्या. यामध्ये दोन्ही पंथानी परस्पर विरोधी ठराव मांडले. यावेळी ११ जुलै १९२७ च्या अग्रलेखात या जैन धर्मातील दोन्ही पंथात एकीची किती आवश्यकता आहे हे सांगितले आहे. या ठिकाणी सत्यवादीकार लिहतात 'दिगंबर-श्वेतांबर' हे पंथ कॅथालिक - प्रोट्रस्टंट किंवा शिया-सुनी, शैव-वैष्णव अशा भेदासारखेच आहे. ज्याप्रमाणे या वरील धर्मातील लोक एकी साधण्यासाठी येतात. त्याप्रमाणे जैन समाजाने का एकत्र येऊ नये'. राहणी अथवा आचार यामध्ये फरक असला तरी तात्वीक विचारसरणी एकच आहे. तेव्हा जैन समाज संपूर्ण हिंदुस्थानभर पसरला आहे. जैनत्वाचा अभिमान बाळगून एकत्र येणे आवश्यक आहे. याबाबतीत जैन तरुणांनी लक्ष दिले पाहिजे'. यामध्ये जैन समाजाच्या एकी संबंधी विचार मांडले आहेत.

विधवा विवाह -

जैन धर्मात विधवा विवाहाला विरोध होता. परंतु सत्यवादीमध्ये विधवा विवाह हे सदर २२ जुलै १९२७ पासून सुरु करून सत्यवादीकारांनी श्री बाबूराव मल्हार कांचन कोटी यांचे विधवा विवाहाचा पुरस्कर करणारे लेख जाणीवपूर्वक प्रसिध्द केलेले दिसतात. त्यांनी या लेखातून उदार धोरण असणा-या जैन धर्माने विधवा विवाहाला विरोध का करावा? पुरुषांनी जर विधुर असताना लग्न केले तर चालते मग स्त्रियांनी लग्न केल्यावरच धर्म करण बुडतो? या आशयाचे बंडखोर विचार मांडले आहेत. कोणत्याही शास्त्राने विधवा विवाहाला विरोध केलेला नाही. तेव्हा विधवांना पुर्नविवाहाची परवानगी देणे हे

काळाची गरज आहे असे सांगितले आहे^५. विधवा विवाहाचा पुरस्कार करणारी अशी ही लेखमाला होती. जैन धर्मातील विधवाच्या स्थितीवर या लेखमालेतून प्रखर टीका केली आहे. २६ जानेवारी १९२८ रोजी वडगांव निंबाळकर (पुणे) या ठिकाणी जैनसभेची दुसरी बैठक झाली. त्यामध्ये अध्यक्ष असणारे श्री मोहनलाल दोशी चीफ जज्ज कोल्हापूर यांनी विधवा विवाह चळवळ मंडळाचा निषेधाचा ठराव मांडला. सत्यवादीकारांनी दैनिक सत्यवादीच्या अग्र लेखातून त्याला चोख उत्तर दिले आहे. श्री दोशी यांनी विधवा विवाह करणे म्हणजे व्याभिचार करणे, विधवाचा विवाह लावणे म्हणजे आग लावणे अशी विधाने केली होती. सत्यवादीकारांनी याला उत्तर देताना विधवा विवाह म्हणजे आग लावणे नव्हे तर वैधव्याच्या आगीत तडफडणा-या जीवांना बाहेर काढून त्यांना पवित्र व नैसर्गिक सुखाचा लाभ करून देणे होय. विधवा विवाहाने व्याभिचार होणार नाही तर जो सध्या व्याभिचार होतो त्याला आळा बसेल. बालहत्येसारखी घोर पातके थांबतील^६ असे विचार मांडले आहेत. दोशी यांची विधवा विवाहासंबंधी जी विधाने म्हणजे केवळ माथेकिरूपणा आहे असे उद्गार काढले आहेत. सत्यवादीच्या २० ऑगस्ट १९२७ च्या अंकात सत्यवादीकारांनी जैन समाजातला एक अत्यंत जिन्हाळ्याची सूचना केली आहे. या ठिकाणी एका विधवेवर तिच्या घरातील व्यक्तीकडून (सासरच्या) अत्याचार करत होते त्यामुळे तिला वाममागाँला लागणे भाग पडले होते. ही नाव बदलून एका जैन विधवेची सत्यकथा दिली आहे. या कथेच्या शेवटी जैन समाजाला विधवा विवाह करण्यास समाजाने परवानगी द्यावी अशी जिन्हाळ्याची सूचना केली आहे.^६ थोडक्यात काय तर सत्यवादीने जैन धर्मात विधवा विवाह झाला पाहिजे असा पुरोगामी विचार मांडला आहे.

मिश्रविवाह -

जातीयता नष्ट करण्याचा आंतरजातीय विवाह हा एक प्रभावी मार्ग आहे. आंतरजातीय विवाहाशिवाय राष्ट्रात खरी संघटना होणे अशक्य आहे असे सत्यवादीकारांचे विचार होते. त्यामुळे आंतरजातीय विवाहाला त्यांचा पाठींबा असे. आक्टोबर १९३३ मध्ये पं. नेहरु यांच्या भगिनी कु. कृष्णा नेहरु यांचा विवाह अहमदाबादचे एक बॅरिस्टर गुणोत्तमदास यांच्याबरोबर झाला. कु. कृष्णा नेहरु या ब्राम्हण तर गुणोत्तमदास हे जैन त्यामुळे या मिश्र विवाहाचे सत्यवादीकारांनी अभिनंदन करणारा अग्रलेख लिहला. या लेखात पुढे जैन धर्मातील काही मिश्रविवाहाचे उदाहरणे देऊन असे मिश्रविवाह पुन्हा घडून यावेत अशी इच्छा प्रदेशित केली आहे. जैन धर्मात असे जे मिश्रविवाह होतात हे आताच होत नाहीत त्याला प्राचीन काळात मान्यता होती हे सांगणारा लेख 'जैन धर्मात मिश्र विवाहाला पाठींबा' या नावाखाली लिहला आहे. यामध्ये पुराणातील अनेक उदाहरणे देऊन प्राचीन काळात जैन धर्मात मिश्र विवाहाला कसा पाठींबा होता हे सांगितले आहे. जैन धर्मातील मिश्र विवाहाला पाठींबा देण्याचे धारेण दैनिक सत्यवादीने सतत अवलंबले आहे.

शुध्दी चळवळ -

सामाजिक सुधारणा होत असतानाच शुध्दी चळवळीची आवश्यकता फार मोठी वाटू लागली. प्रत्येक धर्मात शुध्दी चळवळीची आवश्यकता वाटू लागली. जैन धर्मात ही शुध्दी चळवळ होणे कसे आवश्यक आहे. या विषयावर सप्टेंबर १९२७ मध्ये सत्यवादीत विचार मांडले आहेत. सत्यवादीकार लिहतात कि 'महावीरानी जी हजार वर्षापूर्वी शुध्दी चळवळ सुरु केली तिची गरज आज निर्माण झाली आहे. सध्या आर्यसमाजात, मुस्लीम समाजात, हिंदु समाजात, सर्वच समाजात शुध्दी चळवळ सुरु आहे मग जैन समाजाने का मागे रहावे? '. १० जून ३६ मध्ये एक प्रदीर्घ लेख जैन धर्मात शुध्दीकरण आहे हे

सांगणारा लिहला. यामध्ये जैन धर्म हा अत्यंत कडक सोवळा धर्म आहे. यामध्ये शुध्दीकरणाला थारा नाही. अशी बहुजन समाजाची व जैन धर्मातील सनातनी लोकांची जी समजूत आहे ती कशी चुकीची आहे हे सांगितले आहे". या लेखात अनेक प्राचीन शुध्दीकरणाची उदाहरणे दिली आहेत. जैनधर्मातील शुध्दीकरणासंबंधी विचार मांडण्याची सत्यवादीची परंपरा सतत राहिली आहे.

बुवाबाजी -

ज्याप्रमाणे चांगल्या गोष्टीचा पुरस्कार करण्यास सत्यवादीकार अग्रेसर होते तसे बुवाबाजीवर टीका करण्यासही ते कचरत नसत. कारण सत्यवादीतून त्यांनी जैन धर्मातील केवळ चांगल्या गोष्टीचा पुरस्कार केला आहे अथवा जैन धर्माला पुढे आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे नाही तर जैन धर्मातील बुवाबाजीवर टीका केली आहे. एक जैन मुनी जिन नियमाप्रमाणे एका ठिकाणी सदलगे गावी भावरीस (जेवण करण्यास) गेले असताना त्यांनी तेथे त्यांना पाहिजे असणारे पदार्थ न मिळाल्याने तेथील बाईच्या तोंडावर जेवणाचे भांडे फेकून मारले. यावर सत्यवादीकारांनी जैन समाजातील या असल्या बुवाबाजीवर कडाडून टीका केली". नांदणी येथील मठातील नूतन भट्टारक स्वामीनी ज्यावेळी पैशाचा अपहार केला त्यावेळी अशा या जैन जगदगुरुच्या रंगेललीला सांगणारा लेख लिहला". सत्यवादीकारांनी दैनिक सत्यवादीतून फार मोठी टीका या बुवाबाजीवर केली आहे. ज्याप्रमाणे वाईट गोष्टीवर टीका केली तसे चांगल्या तत्वाचा प्रसार ही सत्यवादीतून केला.

१५ जून १९३९ रोजी कुंभोज येथे झालेल्या करवीर इलाखा जैन सभेच्या सविस्तर वृत्तांत दिला आहे. भगवान महावीरांच्या तत्वाचा, जैन वाङ्मय यांनाही सत्यवादीत तितकेच स्थान आहे. जितके बुवाबाजी भ्रष्टाचाराला दिले होते. १९ एप्रिल १९७० रोजी महावीर जयंती दिवशी लिहलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी प्राचीन काळात जैन धर्मात

सम्राट चंद्रगुप्त (बिंदुसागर) इत्यादी सम्राट होवून गेले. जैन धर्मात धर्म वाङ्मयात धर्मशास्त्र, राज्यशास्त्र, नीतीशास्त्र आहे याविषयी विचार मांडले आहेत^१.

जैन धर्मा विषयी सत्यवादीने ज्या विचारांचा प्रसार केला. त्यावरून एक गोष्ट लक्षात येते कि सत्यवादीकारांचे जैन धर्माविषयी विचार हे अत्यंत पुरोगामी आहेत. त्यांना बुवाबाजी, भ्रष्टाचार यांचा विषयी मनरची चीड होती.

अस्पृश्य समाज जागृतीचे कार्य -

दैनिक सत्यवादीने बहुजन समाजाच्या सेवेचे व्रत अगदी प्रथमपासून घेतले होते. कोल्हापूरात सत्यशोधक समाजाची स्थापना झाली होती. या समाजाच्या विचारांचा प्रसार करण्याचे कार्य सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील व दैनिक सत्यवादीने समर्थपणे उचलले. सत्यवादीची कोल्हापूरात १९३० मध्ये सुरुवात झाली. यावेळी कोल्हापूर संस्थानात यापूर्वीच छत्रपती शाहू महाराज यांनी अस्पृश्य उध्दाराचे कार्य सुरु केले होते. सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील हे जन्माने जैन समाजातील होते. परंतु त्यांचे विचार उच्च प्रतीचे होते. त्यांना स्पृश्य -अस्पृश्य हे भेदभाव मान्य नव्हते. १०-२-१९२९ रोजी शिरोळ तालुक्यातील कोथळी या सत्यवादीकारांच्या जन्मगावी शिरोळ तालुका बहिस्कृत परिषद पार पडली. या परिषदेचे अध्यक्ष सोलापूर जिल्हयातील सुप्रसिध्द ब्राम्हणेत्तर पुढारी श्रीमंत शामराव लिंगाडे हे होते. या परिषदेचे स्वागताध्यक्ष सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील हे होते. या परिषदेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराच्या विचाराला पूर्ण पाठींबा देणे, रुढीचे उच्चाटन करणे जहागिरदारांच्या गावातून महारांची वेट बंद करण्याबद्दल छत्रपतींना विनंती करणे इत्यादी ठराव करण्यात आले. या परिषदेसाठी स्थानिक लोकांचा तीव्र विरोध असतानाही बाळासाहेब पाटील यांनी दीर्घ प्रयत्न करून ही परिषद पार पाडली^२. कोल्हापूरात श्रीमंत क्षात्रजगद्गुरु हे पीठ शाहू महाराजांनी निर्माण केले. या धार्मिक पीठामार्फत श्रीमंत अस्पृश्य निवारणाचे जे कार्य शाहू महाराजांनी केले.

तेच कार्य क्षात्रजगद्गुरुंनी पुढे चालविले त्याबद्दल सत्यवादीकारांनी क्षात्रजगद्गुरु चे अभिनंदन करून हिंदू समाजाची जी उज्वल परंपरा आहे ती कायम राखावी अशी विनंती केली आहे.” पुढे याच वर्षी जे दसरा सण आला त्यावेळी सिमोल्लघनच्या दिवशी लिहलेल्या अग्रलेखात समाजाने सिमोलंघन अशा काही नवीन गोष्टी करण्यासंबंधी विचार मांडले आहेत. त्यावरून सत्यवादीकारांची अस्पृश्य उध्दाराची तळमळ लक्षात येते. या अग्रलेखात सत्यवादीकार म्हणतात कि,

१. अस्पृश्य मानलेल्यांचा दर्जा स्पृश्याप्रमाणे ठेवावा.
  २. प्रत्येक गावातील गावक-यांनी अस्पृश्यांना बरोबर घेऊन विजयादशमीच्या शुभमुहूर्तावर देवळांच्या उंब-याचे उल्लंघन करावे-
  ३. सोने म्हणून पाल्याची जी देवघेव करतो ती अस्पृश्या बरोबर ही करावी.
  ४. विहीरी, तळे, धुण्याचे घाट येथील ठिकाणे अस्पृश्यांना खुली करावी.
  ५. परधर्मात गेलेल्यांना हिंदुधर्मात आणावे.
  ६. ज्या अस्पृश्यांनी क्षात्रमर्धाची दिक्षा घेतली आहे त्यांच्याशी पूर्ण सहकार्य करावे”.
- या त्याच्या विचारावरून अस्पृश्यता नष्ट करण्यामधील त्यांची तळमळ लक्षात येते. महाराष्ट्रात अस्पृश्य चळवळीला चांगलीच धार आली होती. महाड येथे ‘चवदार तळ्याचा सत्याग्रह झाला, त्याच वेळी पुण्यात खान-पांणदीकर या विवाहाने खळबळ उडाली होती. हा सामाजिक प्रश्न डोळ्यासमोर ठेवून सत्यवादीकारांनी अस्पृश्यता निवारण्यासाठी ‘तरुणांचे बंड’ हे नाटक लिहले याचा प्रथम प्रयोग छत्रपती राजाराम महाराज यांच्या ३५ व्या वाढदिवसानिमित्त १७ ऑगस्ट १९३१ रोजी पॅलेस थिअटर या ठिकाणी झाला.” यावेळी या ठिकाणी हे नाटक फार गाजले. अनेक वृत्तपत्रांनी,

अधिकारी व्यक्तींनी सत्यवादीकारांचे अशा प्रक्षोभक विषयावर नाटक लिहल्या बद्दल अभिनंदन केले.”

सहभोजन -

सत्यवादीकार बाळसाहेब पाटील यांची उक्ती एक कृती दुसरी असा प्रकार नव्हता. बोलल्या प्रमाणे आचरणात आणणारे ते होते. १९३६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात कोल्हापूरात प्रथमच सहभोजन झाले. या कार्यक्रमास मुंबईचे निर्भिड पत्राचे संपादक अनंत हरि गद्रे हे मुख्य पाहूणे होते. या सहभोजनात श्री बन्ने वकिल, सत्यवादीकार पाटील, करवीर हेल्थ म्युनिसिपालिटीचे हेल्थ ऑफिसर डॉ. छत्रे व कोल्हापूरातील सर्व जाती धर्माच्या १५० लोकांनी भाग घेतला. कोल्हापूरातील हे पहिले सहभोजन अपूर्व असे झाले”. यावेळी सहभोजनात भाग घेणा-यांची नावे वर्तमानपत्रातून प्रकाशित होत. सत्यवादीकार पाटील यांचे ही नाव या यादीत प्रकाशित झाले. कोथळी मधील अनेकांचा विरोध असून ही बहिष्कृत परिषद भरविली, आता सहभोजनात भाग घेतला. त्यामुळे कोथळी येथील जैन समाजाने त्यांच्यावर बहिष्कार टाकण्याचा निर्णय घेतला. यावेळी त्यांना कोथळीस बोलावून “तुम्ही सहभोजनात भाग घेऊन धर्मबाह्य असे वर्तन केले आहे. तुम्ही याबद्दल विधीपूर्वक प्रायश्चित घेतल्यास तुमचा हा गुन्हा माफ करू” असे कोथळीतील जैन पुढा-यांनी त्यांना सांगितले, यावेळी सत्यवादीकार पाटील यांनी सांगितले कि, “मी सहभोजनात भाग घेतला त्यांने जैन धर्माला कोणत्याही प्रकारे कमीपणा येणार नाही. उलट ख-या जैन धर्माला चालना दिल्यासारखे होईल. कारण जैन धर्माने “समता सर्व भूतेषु संयमे, समभावन! अशी समतावादीची घोषणा केली आहे. त्या जैन धर्मात उच्चनीचतेची भावना तरी कशी संभवले! आज हिंदुस्थानातील सात कोटी अस्पृश्य जनता माणुसकीला मुकली आहे. त्यांना माणुसकी देण्यासाठी कै. राजर्षि शाहू महाराजांनी स्पृश्य समाजाला पहिला जोराचा धक्का दिला. आज महात्मा गांधीसारख्या

जगद्वंदय विभूतींनी जी चळवळ हाती घेतली आहे. आणि (यार) दोन थोर महात्म्याच्या उदात्त शिकवणूकीने मी हे कार्य करित आहे. त्यात बिलकूल धर्मबाहयपणा नसून हे पूर्णपणे धर्मसमंत कार्य आहे. म्हणून कोणत्याही प्रकारचे प्रायश्चित घेण्याची माझी तयारी नाही. बहिष्काराची मला पर्वा नाही” बाणेदार उत्तर सत्यवादीकारांनी दिले”. सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांच्या या अस्पृश्य उध्दारांच्या कार्याची दखल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही बहिष्कृत भारत या आपल्या वृत्तपत्रात घेतलेली दिसते. या जातिबहिष्काराच्या वेळी सत्यवादीकारांच्या मातोश्री त्यांच्या मागे नम्रपणे उभ्या राहिल्या”. त्यांच्या या निर्णयाने सत्यवादीकार ही भारावून गेले. येथून पुढे सत्यवादीकारांनी सहभोजनात केवळ भागच घेतला नाहीत असे नाही तर महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी सहभोजने आयोजित केली होती.

कोल्हापूरातील या अपूर्व अशा सहभोजनानंतर सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांनी महाराष्ट्रातील दौ-याला प्रारंभ केला. २३ मे १९३६ रोजी पंढरपूर येथे सत्यवादीकारांनी अपूर्व असे सहभोजन घडवून आणले व पंढरीच्या पांडुरंगाला झुणका भाकर अर्पण केली. यानंतर दुस-याच दिवशी २४ मे १९३६ रोजी सोलापूरात एक फार मोठा सहभोजनाचा कार्यक्रम घडवून आणला”. यामध्ये सत्यवादीकारा बरोबर गद्रे, तसेच सोलापूरातील अनेक मान्यवरासह ८०० लोकांनी या सहभोजनात भाग घेतला. यानंतर ३० ऑगष्ट १९३६ रोजी मुंबई येथे निर्भिडकार गद्रे यांनी श्रीमंत क्षात्रजगद्गुरु महाराजांच्या नेतृत्वाखाली एक सहभोजन घडवून आणले. यामध्ये सत्यवादीकार पाटील प्र. के. अत्रे, श्रीमंत क्षात्रजगद्गुरु महाराज यांच्यासह ५००० लोकांनी भाग घेतला”. सहभोजनातील स्पृश्य-अस्पृश्यांच्या वाढत्या संख्येवरून किती प्रचंड प्रतिसाद मिळत होता हे आपल्या लक्षात येते. बॅ. तात्याराव सावरकर यांच्या निमंत्रणावरून सत्यवादीकार व गद्रे रत्नागिरीत ३० सप्टेंबर रोजी गेले. त्या दिवशी रत्नागिरीत अपूर्व असे सहभोजन

आयोजित केले. या सहभोजनातील एक आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे येथील वेदशास्त्र संपन्न महादेव शास्त्री दिवेकर हे एका भंग्याबरोबर जेवले. खरोखर सहभोजनाने अशा प्रकारे अस्पृश्यता नष्ट करण्याला फार मोठी मदत होत होती. सहभोजन हे एक अस्पृश्यता नष्ट करण्यास महत्वाचे साधन होते. याविषयी एका लेखात बॅ. तात्याराव सावरकर यांनी आतापर्यंत या सहभोजनामुळे महाराष्ट्रातील ५० लाख हिंदु लोक बाटले असे जाहीर केले^{१५}. यावेळी महाराष्ट्रात ही सहभोजनाची एक लाट उसळली. शाळा, कॉलेजमधून स्नेह-संमेलन प्रसंगी सहभोजने घडून येऊ लागली. महाराष्ट्रात ही सहभोजनाची कल्पना निर्भिडकार अनंत हरी गद्री यांनी काढली. परंतु दक्षिण महाराष्ट्रात या कल्पनेला उचलून धरण्याचे काम दैनिक सत्यवादी व सत्यवादीकारांनी केले.

करवीर हरिजन परिषदेचे प्रथम अधिवेशन कोल्हापूर येथील पॅलेस थिअटर मध्ये म मे १९३६ रोजी पार पडले. या परिषदेचे अध्यक्ष रावब बाळासाहेब पोवार हे होते. तर स्वागताध्यक्ष सत्यवादीकार पाटील हे होते. यावेळी आपल्या भाषणात सत्यवादीकार पाटील यांनी, “कोल्हापूर संस्थानात अस्पृश्यता निवारण किती प्रगतीशील आहे. छत्रपतींनी अस्पृश्यताबाबत अवलंबलेले धारेण उदार असून याचा फायदा घेतला पाहिजे. आपल्या प्रगतीसाठी सनदशीर मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे” हे सांगितले^{१६}. हया परिषदेनिमित्त प्रि. प्र. के. अत्रे यांच्या अध्यक्षतेखाली झुणका भाकर सहभोजनाचा कार्यक्रम झाला. या सहभोजनात कोल्हापूरातील ७०० स्त्री-पुरुषांनी भाग घेतला होता^{१६}.

शुध्दी चळवळ -

सत्यवादीतून अस्पृश्य सुधारणा चळवळीला हळूहळू वेग वाढू लागला. केवळ वृत्तपत्रातून पुरस्कार करणे एवढेच सत्यवादीचे काम नव्हते तर सत्यवादीकार या चळवळी परिषदा यामधून अगदी पुढे असत. सत्यवादीकारांनी शुध्दी चळवळीची आवश्यकता आहे असे अगदी सुरुवातीपासून सांगत. १९३८ मध्ये श्रीमत क्षात्रजगद्गुरु यांच्या

नेतृत्वाखाली शुध्दीकरणाची प्रचंड मोहीम सुरु केली. ३० जानेवारी १९३८ रोजी ७ वर्षापूर्वी मुसलमान झालेल्या १३४ हरिजनाचे क्षात्रजगद्गुरुच्या नेतृत्वाखाली कारदगा जि. बेळगाव येथे शुध्दीकरण झाले". या समारंभाचे संपूर्ण वर्णन व शुध्दीकरण झालेल्यांचे अभिनंदन दैनिक सत्यवादीने केल आहे. २२ फेब्रुवारी १९३८ रोजी पारगाव कोडोली या गावी सहा ख्रिश्चन हिंदु झाले". कोडोली येथे ६० वर्षांपासून सुरु असणा-या ख्रिश्चन करण्याच्या मोहीमेला करवीर हिंदु सभेने चालविल्या या शुध्दीकरण चळवळीने खिंडार पडले. यानंतर शुध्दीकरण समारंभाचा धुमधडाका सुरु झाला. मौजे कारगाव, मौजे हिरलगे, हेरले, पन्हाळा, हुपरी, रांगोळी, रेदाळ इत्यादी ठिकाणी शुध्दी समारंभ होवून अनेकांनी हिंदु धर्माची दिक्षा घेतली". या हिंदु धर्मात येणारे हे लोक मुसलमान अथवा ख्रिश्चन असले तरी त्यापूर्वी ते हरिजन, मांग या जातीतील होते. सत्यवादीकारांनी शुध्दी समारंभ घडवून आणणा-याचे ज्यांचे शुध्दीकरण केले जाई त्यांचे दै. सत्यवादीतून हार्दिक अभिनंदन केले जाई. अनेक कार्यक्रमातील लोकांची नावासह यादी ही दिली जात असे. या शुध्दीकरणाचा प्रचंड चळवळीमुळे परधर्मियाची धाबी दणाणली. धर्मांतर करणारे शक्यतो हरिजन हे वेठिला कंटाळून धर्मांतर करित परंतु छत्रपतींनी कायदयाने वेठ बंद केले व याच दरम्यान शुध्दी चळवळ सुरु झाल्यामुळे धर्मांतराला कंटाळलेले अनेक जण हिंदु धर्मात येऊ लागले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व सत्यवादी -

१९३५ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मांतराची घोषणा केली होती. त्यावेळी हिंदुस्थान खडबडून जागा झाला. दिखावू अस्पृश्यता निवारण चळवळीला उधाण आले. हिंदुच्या अनेक सभा घेवून यामधून अनेकांनी त्यांनी धर्मांतर करू नये अशी आंबेडकरांना विनंती करण्यात येऊ लागली. उलट ख्रिश्ती, मुस्लीम, बौध्द, लिंगायत, धर्म आपल्या धर्माचा स्वीकार करा म्हणून आंबेडकरांना विनवू लागले. या धर्मांतरांची

कारणे देताना डॉ- आंबेडकर यांनी हिंदुसमाजाच्या असमान मनोवृत्ती वर टीका केली. यावेळी सत्यवादीकारांनी बाबासाहेब आंबेडकर यांचे म्हणणे योग्य व त्यांनी जो धर्मातरांचा निर्णय घेतला तो योग्य आहे असे सत्यवादीतून त्यांच्या धर्मातराचे समर्थन केले". यावेळी दैनिक सत्यवादीच्या स्त्री विभागाच्या संपादिका कु. मनोरमा खाबडे यांनी सत्यवादीमध्ये एक लेख लिहला यामध्ये त्यांनी 'हिंदुधर्मात अस्पृश्या विषयी जो अन्याय होतो तो पूर्णपणे नष्ट झाला पाहिजे, त्यांना कोठेही जात सांगण्याची अट असू नये, शाळा, देवालये, सार्वजनिक विहीरी अस्पृश्यांसाठी खुली करावीत, त्यांच्या शिक्षणाची योग्य काळजी घ्यावी असे केले तरच हिंदुधर्माला तरणोपाय आहे. अन्यथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी धर्मातराचा जो निर्णय घेतला तो सर्वच अस्पृश्यांनी खुशाल अवलंबावा'" असे सांगितले. परंतु १९३५ मध्ये आंबेडकरांनी धर्मातराची घोषणा केली तरी प्रत्यक्षात धर्मातर करण्यास १९५६ साल उजाडले. सत्यवादीतून आंबेडकराच्या धर्मातराला या मधील काळात सतत प्रोत्साहन दिले आहे. १९५० मध्ये दैनिक सत्यवादीमधील एका अग्रलेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा बौध्द धर्माकडे कसा ओढा आहे याविषयी विचार मांडले आहेत. त्यांना बौध्द धर्माची तत्वे आवडतात म्हणूनच त्यांनी भारताच्या राष्ट्रध्वजावर अशोक चक्र व मानचिन्ह म्हणून अशोक स्तंभ स्वीकारण्याची भारतापुढे कल्पना मांडली. त्यांनी बौध्द धर्म स्वीकारल्यास आश्चर्य काय असे विचार मांडले आहेत". पुढे याच अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सारख्या बुध्दीवादी माणसाने कोणत्याही धर्माच्या बंधनात राहू नये. आज जग बदलत आहे. विज्ञानाला गुलाम बनवत असताना एकच धर्म श्रेष्ठ म्हणणे योग्य नाही त्यांच्या सारख्यांनी नवीन बुध्दीवादी मानवता धर्म निर्माण केला पाहिजे असे परखड विचार मांडले आहेत. असे विचार मांडले तरी सत्यवादीकारांना बौध्द धर्माविषयी राग होता असे म्हणता येणार नाही. कारण १९५६ मध्ये विजयादशमीच्या दिवशी डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १ लाख अनुयायासह बोध धर्माचा स्वीकार केला^{३३}. यावेळी दैनिक सत्यवादीतून त्यांच्या या धर्मातराचे स्वागत केले. याच अग्रलेखात पुढे त्यांनी "बोध धर्माचा स्वीकार केला म्हणून वाईट वाटणार नाही तर उलट ते कोणत्याही धर्मात गेले तर त्यांच्या बद्दल एक विद्वान भारतीय म्हणून अभिमानच वाटेल" असे उद्गार काढले आहेत. १९५३ च्या डिसेंबर महिन्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कोल्हापूरस आगमन झाले होते. त्यावेळी सत्यवादीकारांनी त्यांचे स्वागत करणारा अग्रलेख लिहला यामध्ये त्यांच्या महान कार्याचा गौरव करून त्यांचा 'आधुनिक स्मृतीकार' अशा शब्दात गौरव केला.^{३४}

भारताच्या अस्पृश्य उध्दाराच्या चळवळीच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य महान आहे. अशा या भारताच्या महान सुपूत्राचा धर्मांतरानंतर अवघ्या दोनच महिन्यात ६ डिसेंबर १९५६ रोजी स्वर्गवास झाला.^{३५} यावेळी लिहलेल्या सत्यवादीच्या अग्रलेखात 'अस्पृश्य समाजाची फार मोठी हानी झाली असून भारत देश एका महान कायदे पंडीत विचावंताला मुकला' असे उद्गार काढले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयी सत्यवादीकारांना अतिशय अभिमान होता. त्यांच्या मृत्युनंतर पुढील वर्षातील आंबेडकरांच्या जयंती, पुण्यतिथी यावेळी लिहलेल्या अग्रलेखात त्यांच्या महान कार्याची भारताच्या पुढील पिढीला माहिती देण्याचे काम सत्यवादी व सत्यवादीकारांनी केले. आंबेडकरांच्या जन्मदिवशी मुंबई सरकारने सुट्टी द्यावी अशी मागणी विधी मंडळात झाली. परंतु मुंबई सरकारने नकार दिला यावेळी दैनिक सत्यवादीतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या महान कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या जयंती सुट्टीचा फेरविचार केला पाहिजे अशी मागणी केली.^{३६} आंबेडकरांच्या विचारांचा पुरस्कार करण्याचा सत्यवादीकारांनी विडाच उचलला होता. त्यांच्या मृत्युनंतर ही त्यांचे विचार प्रसार करण्याचे धोरण सत्यवादीकारांचे सुरुच होते. त्यामुळे १९६१

साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या जयंती निमित्त कोथळी येथे सत्यवादीकारांना प्रमुख पाहुणे म्हणून व दे. भ. रत्नाप्पा कुंभार यांना अध्यक्ष म्हणून कोथळी येथील नवबौध्दानी निमंत्रित केले. हा कार्यक्रम हरिजनवाडयात होणार होता. परंतु भारतीय घटनेचा शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जयंती केवळ हरिजन वाडयात साजरी व्हावे हे सत्यवादीकारांच्या बुध्दीला पटले नाही म्हणून त्यांनी गावच्या चावडीत कार्यक्रम साजरा करावा असे सुचविले. त्याप्रमाणे गावातील प्रमुख मंडळीनी या गोष्टीला मान्यता दिली व त्याप्रमाणे हा कार्यक्रम सत्यवादीकारांच्या कल्पनेप्रमाणे गावच्या चावडीत उत्साहाने साजरा झाला.^{३०} १९२९ मध्ये याच कोथळी शिरोळ तालुका बहिस्कृत परिषदेला विरोध झाला होता. सहभोजनाबद्दल याच कोथळी गावच्या जैन समाजाने त्यांना वाळीत टाक ले होते. त्याच गावाने सत्यवादीकारांच्या सूचनेवरून गावात आंबेडकर जयंती साजरी केली. हा सत्यवादीकारांच्या अस्पृश्य उध्दार कार्याचा गौरव म्हणावा लागेल.

दैनिक सत्यवादीच्या व सत्यवादीकारांच्या या अशा महान अस्पृश्य उध्दार कार्याची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देखील माहिती होती म्हणूनच त्यांच्या बहिस्कृत भारत व मुकनाथक याध्ये सत्यवादीकाराचा त्यांनी गौरव केला आहे. दैनिक सत्यवादीचे डॉ. बाबासाहेब (आंबेडकर) हे वाचक होते. २५ सप्टेंबर १९३५ रोजीच्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी अहिंसावादावर हल्ले का करता? या विषयावर चर्चा केली होती. यामध्ये त्यांनी अहिंसेचा पुरस्कर करणारे जैन, बौध्द धर्म किती महान आहेत ते सांगितले होते. यासंबंधी सत्यवादीच आपल्याला आवडतो हे सांगणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे पत्र जून १९३८ मध्ये सत्यवादीकारांना आले होते ते पत्र पुढील प्रमाणे होते.

BHIMRAO R. AMBEDKAR
M.A. Ph.D. D.Sc
Barister at. Law

“RAJGRHA” DADAR
BOMBAY
11-6-38

My Dear Patil

It is not I belive necessary for me to introduce myself to you. I will therefore proceed to state at once today. I am troubling you by writting this letter. While reading the दश वार्षिक अंक of the सत्यवादी issued on 31st 1938. I was interested to read an article headed अहिंसावादावर हल्ले का करता? which appears on p.21 of the said issue of the सत्यवादी. In the body of that article a reference 15 made to a book called ऐतिहासिक जैनवीर. I wish to get a copy of that book.

Yours Sincerely

B.R. Ambedakar³⁶

या पत्रावरून दैनिक सत्यवादी वा सत्यवादीकार पाटील यांच्या अस्पृश्य कार्याची व सामाजिक कार्याची जाणीव होते.

अस्पृश्यता निवारण्यासाठी दैनिक सत्यवादीने अखंडपणे कार्य केले आहे. १९७२ च्या अग्रलेखात भारत सरकारला अस्पृश्यता निवारण्यासाठी कडक उपाययोजना करावी अशी विनंती केली आहे. यासाठी अस्पृश्यता निवारण कायदा कडक केला पाहिजे. त्यासाठी खास यंत्रणा व न्यायव्यवस्था असावी. तसेच केवळ अत्याचारी व्यक्तीस शिक्षा

करून चालणार नाही तर दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार करावा असे या अग्रलेखात विचार मांडले आहेत.”

१४ एप्रिल १९७३ रोजी माणुसकीला काळीमा लावणारी घटना राजस्थान मधील भरतपूर जिल्ह्यात बॅनी या ठिकाणी घडली. या ठिकाणचा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा पुतळा विद्रूप करण्यात आला.” यावेळी दैनिक सत्यवादीच्या अग्रलेखात हे कृत्य करणा-याचा जाहीर धिक्कार करण्यात आला. याच अग्रलेखात पुढे सांगितले आहे कि हा अपमान केवळ दलिताचा नाही तर भारतीय कोटयावधी निधर्मी लोकसेवक आहेत त्यांचा आहे. सरकारने याविरुद्ध कडक कारवाई केली पाहिजे अशी मागणी केली होती. अशाप्रकारे अनेक ठिकाणी दलितांवर अन्याय झाल्यास दैनिक सत्यवादीतून याविरुद्ध परखड आवाज उठविण्यात येत असे. सत्यवादीकारांच्या अस्पृश्यता कार्याची जाणीव सांगली आकाशवाणी केंद्राने घेतली. २७ ऑगस्ट १९७४ रोजी सांगली आकाशवाणी केंद्रावरून सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांचे ‘अस्पृश्यता निवारण व वृत्तपत्रे’ या विषयावर भाषण झाले होते.” या भाषणात सत्यवादीकारांनी “अस्पृश्यता हा भारतीय संस्कृतीला लागलेला कंलक आहे. अस्पृश्यता ही परमेश्वर निर्मित नसून ती मानव निर्मित आहे. आज खरी गरज राष्ट्रीय ऐक्याची आहे. जातीभेदातून व प्रांतभेदातून एकात्मता भंग होत असते. हा धोका टाळण्यासाठी सर्वांनी समान पातळीवर आले पाहिजे. एक गाव एक पाणवठा झाला पाहिजे तरच म. गांधीचे समतावादी स्वप्न साकार होईल. ते स्वप्न साकार करण्याची सर्व जबाबदारी वृत्तपत्रांवर आहे. वृत्तपत्रांनी ही जबाबदारी उचलली पाहिजे” असे उद्गार काढले होते.

दैनिक सत्यवादीच्या व सत्यवादीकारांच्या अस्पृश्य उध्दाराच्या या कार्यांवरून संस्थान काळापासून ते स्वातंत्र्योत्तर काळातही अस्पृश्य उध्दाराचे सत्यवादीने केलेले कार्य वृत्तपत्रांच्या इतिहासात किती महत्वाचे आहे याची कल्पना यावरून येते.

विवाह -

भारतीय संस्कृतीमध्ये विवाहाला अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. मात्र हिंदु धर्मांमध्ये विवाहाच्या सर्वच प्रकाराला मान्यता नाही. काही प्रकारांना समाजमान्यता आहे, काही प्रकारांना समाजमान्यता नाही. यामधील समाज मान्यता नसणारे प्रकार म्हणजे विधवा विवाह व आंतरजातीय विवाह हे दोन प्रकार होत. या दोन्ही प्रकारना समाज मान्यता नाही. पुरोगामी विचारांचा पुरस्कार करणा-या दैनिक सत्यवादीने विधवा विवाहाला व आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन देण्याचे कार्य अगदी सुरुवातीपासून केले होते. अगदी १९२९ मध्ये सुरुवातीलाच सत्यवादीचा “विधवा विवाह पुरस्कार अंक” हा खास अंक काढण्यात आला.” हा अंक म्हणजे सत्यवादीकार व सत्यवादीच्या पुरोगामी विचाराची निशाणी होय. २२ जुलै १९२७ पासून विधवा विवाह ही लेखमाला दैनिक सत्यवादीतून प्रकाशित करण्यात आली. याचे लेखन बाबूराव मल्हार कांचनकोटी यांनी केले. यामध्ये विधवा विवाह पुरस्कार करण्यात आला. ‘हिंदु विवाह सुधारक मंडळ’ या नावाची एक संस्था नागपूर येथे जानेवारी १९३१ मध्ये स्थापन झाली होती. या मंडळाने बालविवाहास बंदी, विधवा विवाह, मिश्र विवाह यांचा पुरस्कार केला. या मंडळातर्फे १९३४ पर्यंत १८ विवाह लावण्यात आले. २० जून १९३४ च्या सत्यवादीच्या अंकात या मंडळाचे त्यांच्या या कार्याबद्दल अभिनंदन करण्यात आले आहे व अशी मंडळे सर्वत्र स्थापन करावी अशी विनंती हिंदु समाजसुधारकांना केली आहे.” विधवा विवाह ही एक काळाची गरज होती. विधवा विवाह केल्याने पाप होत नाहीत तर वैधव्याच्या आगीत जळणा-या एका निरपराध जीवाची सुटका केल्यासारखे आहे असे सत्यवादीकारांचे विचार होते. त्यामुळेच त्यांनी सत्यवादीतून विधवा विवाहाचा सतत पुरस्कार केला.

आंतरजातीय विवाह -

हिंदु धर्मात आंतरजातीय विवाहाला सनातनी लोकांचा फार मोठटा विरोध होता. त्यामुळे आंतरजातीय विवाह फारसे होत नसत. दैनिक सत्यवादीने आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार करण्याचा, विवाहीत जोडप्याचे अभिनंदन करण्याचे, व या विवाहावर समाजातील व्यक्तीची प्रतिक्रिया काय आहे हे पाहण्याचे धारेण अगदी सुरुवातीपासून ठेवले. सकाळचे संपादक डॉ. परुळेकर यांचा विवाह एका फ्रेंच युवती पॉमरे हिच्याशी होणार असल्याचे जाहीर झाले. या घटनेमुळे महाराष्ट्रात उलट सुलट व विवाहावर चर्चा होवू लागल्या. दैनिक सत्यवादीनेही या विवाहाला अग्रस्थान दिले होते. कारण हा एक मिश्रविवाह होता. ७ फेब्रुवारी १९३४ च्या दैनिक सत्यवादीच्या अंकात कु. लक्ष्मीतनया यांचा “एका हिंदु कुमारिकेच्या हक्कावरील गदा” या लेखाला सत्यवादीत स्थान दिले होते. या लेखात लेखीकेने डॉ. परुळेकरांचया या विवाहामुळे परदेशी उच्च शिक्षण घेतलेल्या तरुणांशी विवाह करावा अशी इच्छा असणा-या अनेक भारतीय तरुणींच्या हक्कावर हा विवाह म्हणजे एक गदा आहे असे मत मांडले होते.” या विवाहाविषयी सौ. विमलादेवी सुर्वे यांनी आपले मत सत्यवादीमध्ये पाठविले. यामध्ये त्यांनी या मिश्र विवाहाचे जे तात्विक विवेचन केले. त्यामध्ये त्यांनी आंतरजातीय विवाह व्हावेत मात्र आंतरराष्ट्रीय विवाह होवू नये असे मत मांडले होते.” सत्यवादीकारांनी या विवाहाविषयक वादाचा समारोप करातानाही आंतरजातीय विवाह व्हावेत मात्र मिश्रविवाह करणा-यांनी वैवाहिक क्षेत्र देशापुरते मर्यादित करावे असे मत प्रदर्शित केले होते.” २५ एप्रिल १९३८ रोजी कोल्हापूरात सिंदलिंग हयिरे व अनुसया कांबळे यांचा मिश्र विवाह झाला होता. हा विवाह रजिस्टर पध्दतीने झाला व रजिस्टर पध्दतीचा करवीर मधील हा पहिला विवाह होता. या मिश्र विवाहीत दांपत्यांचे रामाचा पार या ठिकाणी कोल्हापूरात सत्कार करण्यात आला

होता. यावेळी या समारंभास आचार्य अत्रे, निर्भिडकार गद्रे, आप्पासाहेब पटवर्धन, सत्यवादीकार पाटील इत्यादी मंडळी हजर होती.” सत्यवादीकार पटील यांनी या विवाहाचे स्वागत केले. यानंतर काही दिवसातच सातारा येथे आमदार आत्माराम पाटील व कु. शांताबाई पिंगळे यांचा विवाह झाला होता. पाटील हे उच्च मराठा तर कु. पिंगळे या उच्च ब्राम्हण होत्या. या विवाहाने दोन्ही जातीमधील लोक धर्म बुडविला म्हणून ओरड करू लागले. यावेळी सत्यवादीकारांनी “हा विवाह” मी मिश्र विवाह समजतच नाही. कारण आता वर्णव्यवस्था धुळीला मिळत असताना ब्राम्हण मराठा यासारख्या दोन्ही उच्च जातीजातीमध्ये विवाह झाला म्हणजे धर्म कसा बुडेल असे विचार मांडले.” पुढे याच लेखात या दांपत्याचे अभिनंदन करून ख-या हिंदु संघटनेकरिता असे विवाह घडावेत अशी इच्छा व्यक्त केली.

३ जुलै १९७२ रोजी कोल्हापूराला एक नियोजन युक्त असा मिश्र विवाह पार पडला. प्राचार्य एम. आर. देसाई यांचे चिरंजीव उदय यांचा विवाह जळगावचे त्यावेळेचे डेप्युटी सुपरिंडेंट ऑफ पोलिस श्री आनंद मार्टंड यांची कन्या चि. सौ. वैजयंती हिच्याशी झाला. वर मराठा तर वधू कायस्थ प्रभू जातीमधील होती. या विवाहाचे सत्यवादीकारांनी मनःपूर्वक अभिनंदन केले होते.” आंतरजातीय विवाहासंबंधी अतिशय विचारपूर्वक असा एक अग्रलेख १७ ऑक्टोबर १९७० च्या अंकात सत्यवादीकारांनी लिहला होता. या अग्रलेखात सत्यशोधक चळवळीने आंतरजातीय विवाह हा राष्ट्रीय ऐक्यासाठी सुचविलेला एक प्रभावी मार्ग आहे. या विषयी विचार मांडले आहेत. चंद्रगुप्ताचे सेल्युकेस निकेटरची मुलगी हेलन बरोबर विवाह झाला. त्यामुळे दोन प्रांतांचे ऐक्य झाले. अशा प्रकारची अनेक इतहासातील उदाहरणे दिली होती. भारत स्वतंत्र झाल्यावर जाती जातीमध्ये, प्रांता प्रांतात भांडणे सुरु आहेत. यावर एकच रामबाण उपाय म्हणजे आंतरजातीय, आंतर प्रांतीय विवाह

होय. त्यामुळे देशातील या प्रखर जातीयवाद्याला प्रांतवाद्याला तोंड द्यावयाचे असेल तर सरकारने अशा विवाहांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. आंतरजातीय विवाह करणा-या युवक युवतींना नोकरीत प्राधान्य दिले पाहिजे. देशात जे समाजकल्याण खाते आहे या खात्यामार्फत अशा प्रकारच्या सुधारणा सरकारने कराव्यात अशी सुचना सरकारला केल्या होत्या.” आंतरजातीय विवाह या प्रश्नावर आंध्र राज्याच्या समाजकल्याण खात्याने एक परिसंवाद आयोजित केला. या परिसंवादात सजातीय विवाहांना कायदयाने बंदी घालावी हा एक पर्याय सुचविण्यात आला.” यावेळी लिहलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी कायदा करून आंतरजातीय विवाह होणे कठीण आहे. त्यासाठी सरकारने व सामाजिक संस्थानी या आंतरजातीय विवाहांना प्रसिध्दी प्राधान्य दिले पाहिजे या विषयावर बोलपट, कथा, कांदब-या निघाल्या पाहिजेत. सर्वसामान्य जनतेपर्यंत या विवाहाचे महत्व पटविले पाहिजे तरच आंतरजातीय विवाह सर्रास होतील असे लेखन केले.

एकंदर आंतरजातीय विवाहविषयी मत अनुकूल होवू लागले होते त्यांचे प्रमाण वाढत चालले. १० फेब्रुवारी १९७३ रोजी कोल्हापूरात श्री शाम शेंडे व कु. लीला अभ्यंकर यांचा आंतरजातीय विवाह पार पडला. शेंडे हे महार जातीतील तर अभ्यंकर या कोकणस्थ ब्राम्हण होत्या. त्यामुळे या विवाहाचे सत्यवादीहने मनःपूर्वक अभिनंदन केले.” १२ फेब्रुवारीच्या अग्रलेखात हा विवाह म्हणजे सध्याच्या सुशिक्षित तरुण तरुणींना अनुकरणीय आहे. आंतरजातीय विवाह असफल होतात असा एक गैरसमज आहे तो चुकीचा आहे. विवाह कोणताही असो तो यशस्वी होणे अथवा अयशस्वी होणे हे त्या जोडप्यावर अवलंबून आहे असे विचार मांडले.

एकंदर आंतरजातीय विवाहांना व विधवा विवाहला प्रोत्साहन देण्याचे सत्यवादी व सत्यवादीकाराचे पुरोगामी धोरण सर्वच वृत्तपत्रांना अनुकरणीय व मार्गदर्शक ठरणारे होते.

स्त्री विभाग -

दैनिक सत्यवादी हे वृत्तपत्र बहुजन समाजाचे मुखपत्र होते. ज्याप्रमाणे समाजातील बुवाबाजी, अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी सत्यवादीने कार्य केले. त्याप्रमाणे स्त्रियांच्या उध्दाराविषयी कार्य केले. विधवा विवाहाचा तर दैनिक सत्यवादीने सतत पुरस्कार केला. त्याचबरोबर स्त्रियांच्या अनेक प्रश्नांना चालना दिली. यामध्ये स्त्रियांचे शिक्षण, त्यांचे लेखन यांनाही प्रोत्साहन देण्याचे महत्वाचे कार्य केले. १९ नोव्हेंबर १९३३ या दिवसापासून दैनिक सत्यवादीमध्ये स्वतंत्र स्त्री विभाग सुरु करण्यात आला. या विभागासाठी एका पदवीधर स्त्रीची संपादिका म्हणून नेमणूक केली. स्त्री विभागाच्या पहिल्या संपादिका होण्याचा मान कु. मनोरमा खाबडे बी. ए. यांना मिळाला. ^{३३} यावेळी स्त्री शिक्षणाची नुकतीच सुरुवात झाली होती. त्यामुळे संस्थानी वातावरणात हा विभाग सुरु करणे खरोखरच दिव्य होते. या विभागाची सुरुवात करतानाच संपादिका कु. मनोरमा खाबडे यांनी पहिल्या अंकात हा विभाग सुरु करण्यामागे सत्यवादीकारांचा उद्देश सांगितला आहे. 'स्त्री शिक्षण का द्यावे? ते कसे असावे? विधवांनी कुंकू लावावे का? त्या सकेशा असाव्यात कि विकशा असाव्यात? , तसेच घटस्फोट, बालविवाह, मिश्र विवाह, विधवा विवाह या स्त्रीयांच्या प्रश्नावर पुरुषांनी आपल्या सोयी प्रमाणे बंधने घातली आहेत'. हे सर्व भगिनींचे प्रश्न असल्यामुळे त्यांना याविषयी काय वाटते हे त्यांनी सांगून हा विभाग यशस्वी करावा हाच उद्देश या पाठीमागे होता. ^{३४}

स्त्रियांनाही यावेळी आपल्या हक्काची जाणीव होत होती. त्यामुळे दैनिक सत्यवादीचा हा विभाग कल्पनेपेक्षा यशस्वी ठरला. दैनिक सत्यवादीच्या या स्त्री विभागास शुभेच्छा देताना राजाराम महाराजांनीही या उपक्रमाचे स्वागत करून, 'स्त्री वर्गात जागृती होण्यासाठी, त्यांच्या वाचनाची आवड वाढविण्यासाठी, त्यांच्या ज्ञानात वाढ होण्यासाठी हा खरोखर स्तुत्य उपक्रम आहे' असे उद्गार काढले होते. " आपल्या उद्देशाप्रमाणेच सत्यवादीने स्त्री विभागाची वाटचाल सुरु केली. स्त्रीया संघटित झाल्या पाहिजेत, त्या घराबाहेर पडल्या पाहिजेत यासाठी कोल्हापूरत भगिनी मंडळाची स्थापना झाली पाहिजे हे सांगणारा लेख २६ नोव्हेंबर १९३३ च्या अंकात लिहला. या लेखात भगिनी मंडळ कशा स्वरूपाचे असावे. यामध्ये पदाधिकारी, कार्यकारी मंडळ कसे असावे स्त्रीयांच्या ज्ञानात वाढ होण्यासाठी महिन्यातून दोनवेळा स्त्री व्याख्यातांची व्याख्याने व्हावीत. स्त्रीयांकरिता स्वतंत्र लायब्ररी असावी. अशा सूचना केल्या होत्या. "

१७ डिसेंबर १९३३ च्या एका लेखात स्त्रीयांना सक्तीचे स्त्री शिक्षण दिले पाहिजे या विषयी लेख लिहला आहे. करवीर राज्यात १५ वर्षापूर्वीच सक्तीचे स्त्री शिक्षणाचा कायदा केला. तरी स्त्रीयांना शिक्षण देण्यास अजूनही समाज फारसा जागृत झालेला नव्हता. विशेषतः कोकण भागात यामध्ये राधानगरी, शाहूवाडी, भुदरगड, पश्चिम करवीर या भागात स्त्रीया फारसे शिक्षण घेताना दिसत नाहीत. त्याठिकाणी छत्रपती राजाराम महाराजांनी काही प्रयत्न करावेत अशी सूचना केली होती. " स्त्रीया शिक्षण घेऊ लागल्या, नोकरी करू लागल्या त्यावेळी या सुशिक्षित स्त्रीयांचा विवाहाचा प्रश्न निर्माण होत असे. सुशिक्षित मुलींना आपल्या शिक्षणाचा फाजील अभिमान वाटतो. त्या घरातील कामे करणार नाहीत असे गैरसमज समाजात निर्माण झाल्यामुळे सुशिक्षित मुलींच्या विवाहाचा प्रश्न निर्माण होत असे. सत्यवादीकारांनी या प्रश्नावर दोन लेख

सत्यवादीतून प्रकाशित केले आहेत. ' सुशिक्षित मुलीविषयी जो गैरसमज आहे तो चुकीचा आहे. अशा मुली जर अविवाहीत राहू लागल्या तर समाजावर याचे वाईट परिणाम होवू शकतात. मुलींना शिक्षण देण्यास पालक उत्सुकता दाखविणार नाहीत. तसेच हुंडा पध्दतीला या सुशिक्षित मुली बळी पडतील' असे विचार मांडले. "

स्त्रियांच्या अनेक प्रश्नामध्ये हुंडयाचा प्रश्न फार मोठा मुलींच्या वडिलांना पडतो. मुलीला किती ही शिक्षण दिले तरी हुंडयाचा प्रश्न निर्माण होतोच. लग्नात हुंडा देण्यास प्रतिबंध करणारे विधेयक ए. के. सेन यांनी १९५९ मध्ये मांडले. त्याप्रमाणे सरकारने कायदा केला. हुंडा देणे अथवा घेणे बेकायदेशीर ठरविले. भेटवस्तू सुध्दा २०००/- रुपयापेक्षा अधिक असू नये इतकी मुभा ठेवली. " परंतु दैनिक सत्यवादीतून हुंडयाविरोधी प्रचार अगदी सुरुवाती पासून होता ३ मे १९५८ मध्ये लिहलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी स्त्रियांना हुंडयाविरोधी एक अस्त्र वापरण्यास सांगितले आहे. यामध्ये त्यांनी सांगितले आहे कि भारतातील सर्व धर्मातील सर्व जातीच्या महिलांनी हुंडा घेणा-या वरा बरोबर लग्न करण्यास नकार दिला पाहिजे. " असे केल्या मुळेच हुंडयाचा प्रश्न लवकर रांपेल. त्यानप्रमाणे हुंडा पध्दतीला आळा घालण्याचा आणखी एक प्रभावी मार्ग दैनिक सत्यवादीने सुचविला तो म्हणजे सामाजिक संस्था, स्त्रियांच्या संघटना इत्यादी संस्थानी लग्न इच्छूक वधू वरांची संमेलने भरवावीत व वधू वरांची विचार आवड याबाबत एकमत झाल्यास हुंडा न घेता विवाह करावेत. " अशाप्रकारे हुंडा विरोधी जनमत जागृत करण्याचे कार्य सत्यवादीतून अनेक वेळा झाले.

स्त्रियांचे अधिकार हक्क याविषयी अनेक वेळा सत्यवादीतून चर्चा केली जात असे. बालसंगोपन व गृहव्यवस्था इतकेच मार्यादित कार्यक्षेत्र स्त्रियांचे समजले जाई. २३ मे १९३४ च्या लेखात सत्यवादीमध्ये स्त्रियांनी नोकरी केली पाहिजे. त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य पाहिजे. पुरातन काळात ज्या प्रमाणे नृत्यकला, चित्रकला, अश्वारोहण या

कलामध्ये स्त्रिया असत त्याप्रामणे आताही त्यांच्यावरील बंधने काढून त्यांना याबाबतीत स्वातंत्र्य दिले पाहिजे असे विचार मांडले. ^{६३}

काँग्रेसमध्ये स्त्रियांचा सहभाग मोठा होता. सविनय कायदेभंग चळवळ, सत्याग्रह यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग मोठा आहे. कोल्हापूर दैनिक संस्थान होतं. तरीपण सप्टेंबर १९३४ च्या सत्यवादीच्या अंकात कु. मणिबेन यांनी स्त्री विभागात 'राष्ट्रीय सभा हस्तगत करा' हा लेख लिहला. राष्ट्रीय महासभेच्या त्या वर्षीचे अधिवेशन होण्यापूर्वी हा लेख लिहून हिंदुस्थानातील स्त्रियांनी एकत्र येऊन काँग्रेस हस्तगत करावी असा विचार येथे मांडला. ^{६४} विधवा स्त्रियांना हिंदु धर्मात दत्तक घेण्याचा अधिकार असला तरी प्रचलित रूढी, परंपरा यांनी हा अधिकार नष्ट केला होता. १९३५ मध्ये मुंबई कायदे कौन्सिलच्या बैठकीत श्री हणमंतराव देसाई यांनी दत्तक बिल मांडले. सनातन्यांच्या विरोधामुळे हे बिल लांबणीवर पडताच सत्यवादीमधून या बिलाचा पुरस्कार करण्यात येऊ लागला. हिंदुस्थानातील विधवा स्त्रियांची अवस्था फार दयनीय आहे. त्यांना दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे असे स्पष्ट विचार सत्यवादीकारांनी मांडले आहेत. ^{६५} १९३६ मध्ये डॉ. गोपाळ देशमुख यांनी स्त्रियांना वारसा हक्क मिळावा यासंबंधी बिल मांडले. या बिलालाही सनातन्यांनी विरोध केला कारण यामुळे एकत्र कुटूंब पध्दतीला धक्का पोहचेल, भावा-बहिणीत वाद सुरु होतील असे आक्षेप या बिलाविराधी घेण्यात आले. ^{६६} या बिलाचे समर्थन करताना दैनिक सत्यवादीने हिंदुधर्मात मातेला किती श्रेष्ठ स्थान आहे. त्यांना वारसा हक्क मिळाला पाहिजे असे सर्वच धर्मशास्त्र सांगतात तेव्हा स्त्रियांची दयनीय अवस्था दूर करण्यासाठी सर्वांनी या बिलाला पाठींबा द्यावा असे मत मांडले होते. या बिलात शेवटी काही दुरुस्त्या होवून वारसा हक्क फक्त विधवा स्त्रियांना देण्यात आला. ^{६७} यावेळी सत्यवादीकारांनी सरकार धार्मिक बिलावर निर्णय घेण्यास कचरते. सरकारवर सनातन्यांचे दडपण असावे अशी टीका केली.

स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी स्त्रिया मंत्रीमंडळातही घेतल्या पाहिजेत असे आग्रही विचार मांडणारे सत्यवादीकर हे होते. त्यामुळे ३ मार्च १९३७ च्या अग्रेलखात त्यांनी स्त्रियांना मंत्रीमंडळात घ्यावे या विषयावर लेखन केले. काँग्रेसच्या अनेक चळवळीतील स्त्रियांचे कार्य, स्त्री वर्गाच्या आकांक्षा, त्यांच्या अपेक्षा यासाठी स्त्रिया मंत्रीमंडळात हव्यात. " अशी काँग्रेसला त्यांनी विनंती केलेली दिसते.

हिंदू स्त्रियांना हक्क, अधिकार मिळण्यासाठी कायदे केले जात होते. परंतु हे कायदे कसे असमर्थणीय आहेत हे सांगणारा अग्रलेख २५ सप्टेंबर १९४० च्या अंकात सत्यवादीकारांनी लिहला. स्त्रियांची आर्थिक, सामाजिक गुलागिरी नष्ट करण्यास हे कायदे कसे असमर्थ आहेत हे त्यांनी पुढील उदाहरणे देऊन सांगितले, उदा. १८५६ चा हिंदू स्त्रियां पुर्नविवाहाचा कायदा केला. परंतु या कायदयाने पुर्वीच्या पतीच्या इस्टेटीवरील हक्क नष्ट केला. तसेच बालविवाह प्रतिबंधक कायदा हा इतका लवचिक आहे कि त्यामुळे हा कायदा अयशस्वी ठरू लागला. तेव्हा असे केवळ कायदे करून स्त्रियांना सामाजिक आर्थिक स्वातंत्र्य कधीही मिळणार नाही. समाज जागृती होणे आवश्यक आहे असे विचार मांडले. " केवळ त्यांना अधिकार मिळाल्यानंतर त्यांना आपले प्रश्न मांडता येतील. कारण महाराष्ट्रात अनेक राज्यकर्त्या स्त्रियांची प्रभावी परंपरा आहे. स्त्रियाही राज्य चालवू शकतात हे सांगणारा लेख ३ एप्रिल १९४६ च्या अंकात लिहला. या लेखामध्ये महाराष्ट्रातील राज्यकर्त्या स्त्रियांची प्रभावी परंपरा सांगितली होती. यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या मातोश्री जिजाबाई यांचे कार्य, कोल्हापूरच्या त्यावेळच्या ताराबाई साहेब यांची कारकिर्द, फलटणच्या श्रीमंत लक्ष्मीदेवी राणीसाहेब, मिरजेच्या लक्ष्मीदेवी पटवर्धन, कुरुंदवाडच्या डॉवेजर मातोश्री राणीसाहेब इत्यादी स्त्रियांनी कसे प्रभावी राज्य केले हे सांगितले. " या लेखाद्वारे सत्यवादीकारांना स्त्रियाही प्रभावी राज्य करू शकतात हे सांगायचे होते.

४ जुलै १९७१ च्या अग्रलेखामध्ये स्त्रियांना संसदेमध्ये योग्य प्रतिनिधित्व द्यावे ही मागणी केली आहे. भारतीय घटनेने त्यांना समान संधी, समान हक्क दिले. पण लोकसंख्येच्या प्रामाणात संसदेमध्ये त्यांना प्रतिनिधित्व नव्हते. साडे पाचशे सदस्य संख्या असणा-या लोकसभेत किमान १०० स्त्रिया तरी हव्यात, मंत्रीमंडळात किमान ५ स्त्रियांना मंत्रीपद द्यावे असे या लेखातून सुचविले होते.” त्याचप्रमाणे नगरपारिषदा, ग्रामपंचायत याठिकाणी स्त्रियांसाठी जागा राखून ठेवल्या पाहिजेत. व जर या जागा पुरुषांनी दिल्या नाहीत तर स्त्रियांनी संघटित होवून चळवळ केली पाहिजे. अशा स्वरूपाचे विचार सत्यवादीकारांनी मांडले.

१९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले गेले होते. यावर्षाच्या सत्यवादीच्या अंकामध्ये स्त्रियांच्या विषयी अनेक लेख प्रसिध्द झाले. ग्रामीण भागात ही स्त्री संघटना व्हाव्यात, ग्रामीण भागात स्त्री संघटनेची अत्यंत आवश्यकता आहे. ” हे सांगणारे अनेक लेख प्रकाशित करण्यात आले. या आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षानिमित्त महाराष्ट्रात ज्यांनी पहिली स्त्री शिक्षिका होण्याचा मान मिळविला त्या सौ. सावित्रीबाई फुले यांच्या शिक्षणविषयक कार्याचा गौरव करण्यासाठी भारत सरकारने त्यांच्या नावाचे एक पोष्टाचे तिकीट काढावे अशी मागणी सत्यवादीनेच प्रथम केली. ” या आंतरराष्ट्रीय वर्षानिमित्त स्त्रियांच्या अनेक चळवळी सुरु झाल्या. कोल्हापूरातील मुस्लीम स्त्रियांचा ही एक आगळा वेगळा मेळावा झाला. यामध्ये तलाकचे दुष्परिणाम याविषयी चर्चा होवून १३०० वर्षांपासूनचा जुनाट करायदा रद्द करावा व मुस्लीम स्त्रियांना समान हक्क कायदा करवा असा ठराव करण्यात आला होता. हा ठराव भारत सरकारने ताबडतोब पास करावा अशी मागणी सत्यवादीने केली व या मुस्लीम स्त्रियांच्या कार्याला पाठींबा जाहीर केला.” स्त्रियांच्या आरोग्या विषयी अनेक लेख सत्यवादीमध्ये प्रकाशित करण्यात आले होते.

एकंदर सत्यवादीचे ५० वर्षांचे महिला विषयक कार्य पाहता सत्यवादीकारांचा पुरोगामी दृष्टीकोन ठळकपणे दृष्टीसमोर येतो. १९२७ मध्ये सत्यवादीच्या दुस-या वर्षाचा विधवा विवाहाचा पुरस्कार करणारा अंक काढून सत्यवादीकारांनी यशस्वी वाटचाल सुरु केली. आंतरजातीय विवाहाला ज्या काळात उल्लूपणाचे स्वरूप दिले होते. त्या काळात खान-पानंदीकर यांच्या आंतरजातीय विवाहाचे समर्थन व स्वागत सत्यवादीकारांनी केले. तेव्हापासून शेवटपर्यंत आंतरजातीय विवाहाचा पुरस्कार करण्याचे धोरण कायम ठेवले आहे. १९३३ मध्ये महिला विभाग सुरु केला, तेव्हापासून तर सत्यवादीने स्त्री शिक्षणाचा व स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्याचे पुरोगामी धारेण अधिक गतिमान केले. या विभागातूनच अनेक नव्या स्त्री लेखिका पुढे आल्या. यामध्ये मुंबईच्या यमूताई हिलेकर, शांताबाई कशाळकर, लीला मुनशी, पुण्याच्या शांता मुजूमदार, कमलाताई बेडेकर याशिवाय अनेक राजघराण्यातील स्त्रियांनी ही आपले लेख लिहले.^{५४}

केवळ स्त्रियांच्या हक्क-अधिकाराविषयी स्त्रियांना जागृत करण्याचेच काम केले असे नाही. तर स्त्रियांवर अत्याचार झाल्यास त्याविरुद्ध टीकेची झोड उठवून अत्याचारी व्यक्तीला शासन करावे ही मागणी ही अत्यंत प्रखरपणे सत्यवादीकारांनी केली. याचे एक उदाहरण म्हणजे २ मार्च १९७५ चा सत्यवादीचा अग्रलेख होय. ज्या ईश्वरशास्त्री दिक्षीतांचा महाराष्ट्र शासनाने विद्वान पंडीत म्हणून गौरव केला. त्याच विद्वान पंडीत दिक्षीतांनी मनुष्यत्वाला काळिमा लावणारे निंदय कृत्य केले. आपल्या मुलाच्या मृत्युनंतर अवध्या १० दिवसांनी सुनेचा आक्रोश, किंकाळया यांना न जुमानता तिचे केशवपन केले. सांगली सारख्या ठिकाणी, आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या काळता ही घटना घडावी यांचा धिक्कार करून सत्यवादीने शास्त्रीच्या वेद संपन्नतेचा विचार न करता शासनाने त्यांना शासन करावे ही मागणी केली.^{५५}

एकंदर १९२७ मधील 'विधवा विवाह पुरस्कार अंक' असो अथवा १९७५ मधील हा वरील अग्रलेख असो यावरून सत्यवादीचे पुरोगामी विचाराचे धोण काम होते हे स्पष्ट होते. त्यामुळेच १० हजारावर महिला सत्यवादीचे महिला जगत नियमित वाचत असतात.

शैक्षणिक कार्य-

देशाचा विकास होण्यासाठी शिक्षणाचे महत्व अतिशय आहे. शिक्षणाचे हे महत्व ओळखून कोल्हापूर संस्थानची शैक्षणिक प्रगती करण्याचे धोरण छत्रपती शाहू महाराज, राजाराम महाराज यांनी ठेवले. त्यामुळे इतर संस्थानाच्या पेक्षा कोल्हापूरत अधिक शैक्षणिक प्रगती झाली. कोल्हापूरची ही शैक्षणिक प्रगती अभिमानस्पद असली तरी कोल्हापूर संस्थान वर टीका करणारी पुण्याची काही वर्तमानत्रे आघाडीवर होती. यामधील एका भिक्षुकी पत्राने कोल्हापूर संस्थानच्या शैक्षणिक प्रगतीवर विनाकारण शिंतोडे उडविले होते. या टीकेचा समाचार दै. सत्यवादीने त्वरीत २७ जुलै १९३२ च्या अंकात घेतला. सत्यवादीकारांनी कोल्हापूर संस्थानच्या शैक्षणिक प्रगतीवर केलेली टीका किती चुकीची आहे. शाहू महाराज, राजाराम महाराज यांचे उदार शैक्षणिक धोरण पाहता या पत्राची ही टीका म्हणजे "नावडतीचे मीठ अळणी" अशातला प्रकार आहे. अशी परखड टीका या अग्रलेखातून केली. " १९२२ मध्ये राजाराम महाराज गादीवर आले होते. १९३३ मध्ये त्यांचा राज्यारोहण वाढदिवसानिमित्त त्यांच्या ११ वर्षांच्या कार्याचे सिंहावलोकन करणारा लेख सत्यवादीकारांनी लिहला. यामध्ये शैक्षणिक कार्य सांगताना कोल्हापूरच्या संपूर्ण शैक्षणिक प्रगतीचा आढावा घेण्यात आला. १९३३ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात ८०७ प्राथमिक शाळा होत्या व त्यामध्ये ४७१४८ विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. दुय्यम व उच्च शिक्षणातही कोल्हापूरने प्रगती केली आहे. १९३३ मध्ये १२ हायस्कूल, २३ ए. व्ही. स्कूल, १ कॉलेज होते. " यावरून कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती पाहता येते.

सत्यवादीमधून कोल्हापूरातील अनेक शिक्षणसंस्थांची माहिती देणारे लेख ही प्रकाशित करण्यात आले. यामध्ये न्यू इंग्लिश स्कूल, विद्यापीठ हायस्कूल, साईक्स लॉ कॉलेज इत्यादी शैक्षणिक संस्थांची माहिती प्रकाशित केली जात असे. या शिक्षण संस्था किती प्रगतीशील आहेत हे सांगण्याचा सत्यवादीकारांचा प्रयत्न असे. १९३३ च्या जून मध्ये कोल्हापूरात लॉ कॉलेज सुरु करण्यात आले. लॉ कॉलेजचा निकाल ही अतिशय चांगला होता. परंतु १९३७ मध्ये मुंबई विद्यापीठाने अचानकपणे कोल्हापूर येथील लॉ कॉलेजचे परिक्षा केंद्र बंद केले. यावेळी सत्यवादीकारांनी कोल्हापूरात लॉ कॉलेजच्या परिक्षा केंद्राची किती आवश्यकता आहे हे सांगणारे अनेक अग्रलेख लिहले. या केंद्र बंद करण्याच्या मुंबई विद्यापीठाच्या निर्णयामुळे पुणे-मुंबई या ठिकाणी जाणे किती कठीण आहे. याची जाणीव मुंबई विद्यापीठाला देण्यात आली.” या लेखातच एल. एल. बी. परिक्षा केंद्र त्वरित सुरु करावे अशी आग्रहाची मागणी करण्यात आली. एल. एल. बी. केंद्राचा वाद सुरु असताना कोल्हापूरातील बी.टी. परिक्षेचे केंद्र बंद केल्याबद्दलची बातमी जाहीर झाली. यावेळच्या सत्यवादीच्या अग्रलेखाना अतिशय धार चढली. २२ सप्टेंबर १९३७ च्या अग्रलेखात ‘मुंबई विद्यापीठाला कोल्हापूर बद्दल हा आकस का?’ हा खडा सवाल सत्यवादीने केला. कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती, महाराजांचे उदार धारेण पाहता कोल्हापूरात शिवाजी युनिव्हर्सिटी स्थापना होणे गरजेचे आहे असे स्पष्ट मत सत्यवादीकारांनी मांडले. “ मुंबई विद्यापीठावर या केंद्र बंद करण्याच्या प्रकरणावरून सत्यवादीने ज्याप्रमाणे टीका केली. त्याचप्रमाणे ज्ञान प्रकाशने ही टीका केली. लोकमत प्रक्षुब्ध झाले. या सर्वांचा परिणाम म्हणजे केंद्र पूर्ववत चालू ठेवण्याचा निर्णय मुंबई विद्यापीठाने जाहीर केला. या निर्णयाचे स्वागत करणारा व व्हॉइस चॅन्सलर बॅ. विठ्ठलराव चंदावरकर यांचे अभिनंदन करणारा लेख सत्यवादीमध्ये देण्यात आला. “

यावरून केवळ टीकाच सत्यवादीतून करण्यात येत नसे तर चांगल्या गोष्टीचे स्वागत ही करण्यात येत असे.

शिक्षण पध्दती कसे असावे याविषयी सत्यवादीकारांचे विचार उच्च होते. शिक्षण कसे असावे, सध्याच्या शिक्षणातील त्रुटी सांगणारी लेखमाला १० जून १९४२ पासून स्वतंत्र शिक्षण विभाग सुरु करून देण्यात आली. सध्याचे शिक्षण हे एखादया शिडीप्रमाणे आहे- प्राथमिक शिक्षण हे पहिला टप्पा तर अति उच्च पदवी हा शेवटचा टप्पा. यामुळे ही शिक्षणपध्दती कारकून, मास्तरकी निर्माण करणारी आहे. अशा पध्दती ऐवजी भाकरीचा प्रश्न सोडविणारी शिक्षणपध्दती पाहिजे असे स्पष्ट मत सत्यवादीकारांनी मांडले. “ १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला. परंतु शिक्षणात फारसा बदल झाला नाही. १९ फेब्रुवारी १९५६ रोजी सत्यवादीच्या अंकातील अग्रलेखात सत्यवादीकरांनी सध्या दिवसे न दिवस शिक्षण कसे महाग होत चालले आहे. वहया, पुस्तके शाळांची फी यामुळे गरीब व्यक्तींना शिक्षण धेणे अतिशय कठीण आहे. तेव्हा कोटयावधी, अब्जावधी रुपयांच्या योजना आखणा-या भारत सरकारने प्रथम देशात प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण मोफत करावे अशी मागणी केली. “ केवळ शिक्षण मोफत देऊन चालणार नाही तर शिक्षणाचा ज्ञानाचा दर्जा देखील उच्च स्वरूपाचा असावा असे विचार सत्यवादीकारांचे होते. ‘स्वातंत्र्यपूर्व काळात नोबेल पारितोषिक मिळविणारे विद्वान भारतात झाले. परंतु स्वातंत्र्य मिळविल्यानंतर २० वर्षांत नोबेल पारितोषिक मिळविणारा विद्वान भारतात होवू शकत नाही. याला कारण ज्ञानाचा दर्जा’ असे उद्गार सत्यवादीकारांनी शाहू दयानंद हायस्कूलच्या स्नेहसंमेलन प्रसंगी काढले. “ या विचारांशी संलग्न असाणारे अग्रलेख २५ डिसेंबर, २७ डिसेंबर व २८ डिसेंबर १९६८ रोजी लिहण्यात आले. यामध्ये शिक्षण पध्दतीमध्ये सुधारणा कशी असावी याविषयी चर्चा केली आहे. मध्यवर्ती सरकारने राज्यांना शिक्षणाच्या बाबतीत स्वायत्ता दिली पाहिजे. शिक्षण राष्ट्रीय एकात्मतेला पूरक

हवे, शिक्षणामध्ये नीतीतत्वाचा बहुजन समाजाचा इतिहास समजून दिला पाहिजे. सरकारी, निमसरकारी, खाजगी शाळेतील विद्यार्थ्यांचा गणवेश एकच हवा इत्यादी सूचना केल्या आहेत.”

एकंदर सत्यवादीने शिक्षण विषयक कार्यात केवळ विद्यार्थी, शिक्षण व्यवस्था अथवा शिक्षक, सरकार यांच्यावर टीका अथवा एखादयाचा पुरस्कार केला नाही. योग्य जे दिसेल त्याचाच पुरस्कार सत्यवादीकारांनी केला. सत्यवादीकारांचे शिक्षण अल्प असले तरी शिक्षणविषयक विचार एखादया शिक्षणतज्ञानालाही लाजवेल असे होते.

शिवाजी विद्यापीठ -

कोल्हापूरच्या व दक्षिण महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक प्रगतीचा मानबिंदू म्हणजे कोल्हापूरचे शिवाजी विद्यापीठ होय. कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती राजर्षि शाहू महाराज व त्यांच्याच धोरणाचे अनुकरण करणा-या राजाराम महाराज यांच्या कारकिर्दीत फार मोठी झाली. त्यामुळे कोल्हापूरात शिवाजी विद्यापीठ स्थापन व्हावे ही शिक्षणप्रेमी राजाराम महाराजांची तीव्र इच्छा होती. शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरात काढण्याची कल्पना ही त्यांचीच आहे. “ राजाराम महाराजांप्रमाणेच अनेक जणानां कोल्हापूरात शिवाजी युनिव्हर्सिटी व्हावी अशी अनेकांची इच्छा होती. यामध्ये राजाराम कॉलेजचे प्रि. डॉ. बाळकृष्ण, सत्यवादीकार पाटील, प्राचार्य बाळासाहेब खर्डेकर इत्यादी व्यक्तित्वा यामध्ये समावेश होतो. परंतु शिवाजी विद्यापीठ स्थापन झाले. १९६२ मध्ये यापूर्वीच १९३३ मध्ये सेवक या साप्ताहिक नियतकालिकामध्ये राजाराम कॉलेजचे माजी प्रिन्सीपल डॉ. बाळकृष्ण यांना शिवाजी विद्यापीठाची ही कल्पना छ. शिवाजी महाराजांच्या चरित्राचे संशोधन करताना आली होती. “ परंतु ही कल्पना यानंतर फारशी आकाराला आली नाही. १९३५ मध्ये सत्यवादीमध्ये मातृभाषेच्या उत्कर्षाकरिता विश्वविद्यालयाची आवश्यकता हा लेख लिहला. या लेखामध्ये कोल्हापूर मध्ये शिवाजी युनिव्हर्सिटीची

आवश्यकता किती आहे या विषयी चर्चा केली आहे.^{१७} शिवाजी विद्यापीठाच्या कल्पनेला सत्यवादीकारांनी अनेक प्रसंगी दैनिक सत्यवादीतून चालना दिली आहे. १९३७ मध्ये कोल्हापूरचे एल. एल. बी. परिक्षा केंद्र व बी. टी. परिक्षा केंद्र बंद करताच याविरुद्ध अग्रलेख लिहतांना मुंबई विद्यापीठात कोल्हापूर संबंधी आकस आहे तेव्हा कोल्हापूरात शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना करणे गरजेचे आहे असे स्पष्ट मत मांडले आहे.^{१८} परंतु नंतर शिवाजी विद्यापीठ स्थापनेचा प्रश्न मागेच राहिला. याला पुन्हा चालना ऑगस्ट १९५९ मध्ये मिळाली. 'मुंबई राज्यातील कोल्हापूर, रत्नागिरी, दक्षिण सातारा व उत्तर सातारा या चार जिल्हयांच्या कार्यक्षेत्रापुरते 'छत्रपती शिवाजी विद्यापीठ' या नावाने एक विद्यापीठ मुंबई सरकारने कोल्हापूरात काढावे.' अशी सरकारला विनंती करणारा ठराव कोल्हापूर नगरपालिकेत एकमताने मंजूर करण्यात आला.^{१९} २२ ऑगस्ट ५९ च्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरातच का काढावे याविषयी विचार मांडले आहेत ते म्हणतात 'कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती दक्षिण महाराष्ट्रातील इतर जिल्हयाशी तुलना करता अधिक आहे. तसेच कोल्हापूराच्या जनतेची शिवाजी विद्यापीठ स्थापन करावे ही फार दिवसाची मागणी आहे. तेव्हा शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरातच काढा'. शिवाजी विद्यापीठाच्या मागणीसाठी कोल्हापूरातील एका शिष्ट मंडळाने मुंबई सचिवालयात मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांची भेट घेतली.^{२०}

या शिष्टमंडळाला मुख्यमंत्री यांनी शिवाजी विद्यापीठ देण्याचे आश्वासन दिले या शिष्टमंडळाचे सत्यवादीकारांनी अभिनंदन केले.^{२१} शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरला स्थापन करण्याचा निर्णय निश्चित झाल्यानंतर विद्यापीठ कसे असावे यासंबंधी सार्वजनिक चर्चा सुरु झाल्या. याच संदर्भात राजाराम कॉलेजमध्ये एक परिसंवाद घेण्यात येऊन विद्यापीठ संबंधी सूचना मांडल्या. त्यावेळी दैनिक सत्यवादीतून काही सूचना सत्यवादीकारांनी मांडल्या. विद्यापीठाचे माध्यम हे प्रादेशिक भाषा असावी. हे तत्व

मान्य झाल्याने शिवाजी विद्यापीठानेही इंग्रजी भाषेच्या माध्यमात राहू नये. तसेच मर्यादित विद्यार्थ्यांना प्रवेश द्यावा हा हट्ट न धरात शांलात परिक्षेनंतर गुणवत्ता व विद्यार्थ्यांचा कल पाहून प्रवेश द्यावा. ” या सूचना मांडल्या. ९ जून १९६२ रोजी शिवाजी विद्यापीठ विधेयक विधान परिषदेत मांडण्यात आले. ” विधेयक पास झाल्यानंतर १८ नोव्हेंबर १९६२ रोजी शिवाजी विद्यापीठ कार्यालयास प्रारंभ झाला. शिवाजी विद्यापीठ स्थापनेच्या कार्यात सत्यवादी व सत्यवादीकार यांचा सिंहाचा वाटा आहे. कोल्हापूर आणि या भागातील जनतेच्या आकांक्षा पूर्ण करणारे शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूरात सुरु व्हावे ही सत्यवादीकारांची अत्यंत तळमळीची इच्छा १९६२ मध्ये पूर्ण झाली.

शिवाजी विद्यापीठाची स्थापना झाल्यानंतर कुलगुरु म्हणून डॉ. आप्पसाहेब पवार यांची निवड झाली. शिवाजी विद्यापीठला श्रमदानाने जनतेने मदत करावी यासाठी जनतेला आन्व्हान करणारे अनेक अग्रलेख लिहले. नागरिकांनी आपल्या हजारो हातांनी रस्ते, झाडाचे खड्डे यासाठी श्रमदान करावे अशी विनंती केली. ” शिवाजी विद्यापीठात शाहू महाराजांच्या कार्याचे संशोधन होण्यासाठी शाहू चेअर ची स्थापना करावी अशी सर्व प्रथम मागणी दै. सत्यवादीने १० सप्टेंबर १९६३ च्या अग्रलेखात करण्यात आली. शाहू महाराजांच्या महान कार्याचा विसर नव्या पिढीला होत आहे. त्यासाठी शाहू कार्याचे संशोधन व्हावे अशी सत्यवादीकारांची इच्छा होती. २२ जुलै १९६५ रोजी शिवाजी विद्यापीठात इतिहास विभाग सुरु करण्यात आला. ” यानंतर सत्यवादीकारांनी शाहू चेअरची मागणी उचलून धरली होती. शाहू चेअर स्थापन करण्यास लाख, सव्वालाख रुपये खर्च येईल असा अंदाज जाहीर करण्यात आल्यावर हा खर्च किंवा आर्थिक जबाबदारी उचलण्याचे काम शाहू महाराज यांचे वारस, नगरपालिका, जिल्हापरिषद, अनेक संस्था यांनी उचलावे असे आन्व्हान सत्यवादीकारांनी केले. ” सत्यवादींनी नेहमीच शिवाजी विद्यापीठाचे अनेक विषयासंबंधी सत्यवादीतून चर्चा केलेली दिसते.

कर्मवीर भाऊराव पाटील -

महाराष्ट्रातील एक सुप्रसिध्द शिक्षण तज्ञ कर्मवीर भाऊराव पाटील व दैनिक सत्यवादी यांचे नाते अतूट आहे. ब्रिटीश हद्दीत सत्यवादी सुरु करण्याचा निर्णय झाल्यानंतर डिक्लेरेशनेसाठी १९२६ मध्ये सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील साता-याला गेले या वेळी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या घरीच मुक्कामाला होते. सत्यवादीकार व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे अतूट मैत्रीचे नाते असल्यामुळे कर्मवीराच्या घरी सत्यवादीचे बाळतंपण झाले. " ज्या ठिकाणी विशाल वृक्ष बनलेल्या रयत शिक्षण संस्थेला कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी जन्म दिला त्याच ठिकाणी सत्यवादीचा जन्म व्हावा हा विलक्षण योगायोग होता. सत्यवादीच्या आजच्या यशाला कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा एक प्रकारे आशीर्वादच लाभला असे म्हणावे लागेल. त्यामुळे सत्यवादीकार हे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्याचे चाहते होते.

२२ डिसेंबर १९३७ रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या शैक्षणिक कार्याची माहिती देणारा लेख 'मागासलेल्यांचे कैवारी कर्मवीर भाऊराव पाटील' हा लेख लिहण्यात आला आहे. या लेखामध्ये रयत शिक्षण संस्थेची माहिती दिली होती. रयत शिक्षण संस्था ही हिंदुस्थान देशातील एक आदर्श शिक्षण संस्था आहे हे सांगितले होते. " सत्यवादी मधून कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्याचा गौरव करणे हे सत्यवादीचे प्रथम कर्तव्य होते. त्यामुळे २६ जानेवारी १९५८ रोजी भारतातील काही निवडक लोकांना भारत सरकारने मान सन्मान, पदव्या दिल्या. यावेळी २९ जानेवारी १९५८ च्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी रयत शिक्षण संस्थेचा विकास व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या कार्याला उजाळा दिला आहे. गरिबांची मुले शिक्षण घ्यावीत म्हणून कर्मवीरांनी केलेले शैक्षणिक लाख मोलाचे आहे. प्राथमिक शिक्षणापासून कॉलेजपर्यंतचे शिक्षण देणा-या शेकडो शाळा स्वतःच्या कर्तबगारीवर चालविणारे कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासारख्या

महान व्यक्तीचा भारत सरकारला गेल्या आठ वर्षांत गौरव करता येऊ नये ही खेदाची गोष्ट आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यासारख्या अबोल समाजसेवकाची दखल भारत सरकार कधी घेणार? असा प्रश्न या अग्रलेखात विचारला होता. '°

भारत सरकारला कर्मवीरांच्या या कार्याची दखल कधी घेणार हे विचारणारा अग्रलेख २४ एप्रिल १९५८ च्या अंकात पुन्हा एकदा लिहला. या लेखात कर्मवीरा सारख्या शिक्षण तज्ञाची दखल भारत सरकारने घेवू नये ही गोष्ट बहुजन समाजाला खटकणारी आहे असे स्पष्ट सांगितले. १९५८ मध्ये कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या वयाला ७५ वर्षे पूर्ण झाली व याच वेळी कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्यास ५० वर्षे पूर्ण झाल्या बद्दल महाराष्ट्रीय नेत्यांनी 'कर्मवीर सुवर्ण महोत्सव' साजरा करण्याचे जाहीर केले. या वेळी सत्यवादीतून कर्मवीर गौरव निधीस मदत करण्याचे आवाहन बहुजन समाजातला करण्यात आले. तसेच या गौरव निधीच्या निमित्ताने महाराष्ट्र सरकार व केंद्र सरकारने त्यांच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या संस्थेला चांगली मदत करावी अशी सूचना सत्यवादीकरांनी केली. '° दै. सत्यवादीने कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा गौरव करण्याचा व भारत सरकारवर त्यांच्या संबंधी टीका करण्याचा निश्चय केला होता. त्यामुळे २६ जानेवारी १९५९ रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांना भारत सरकारने 'पद्मभूषण' ही पदवी देऊन गौरव करण्यात आला. याबद्दल ३१ जानेवारी १९५९ च्या अग्रलेखात सत्यवादीकरांनी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे हार्दिक अभिनंदन केले. याच अग्रलेखात कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे शिक्षण देण्याचे कार्य इतके महान आहे कि त्यांना 'भारतरत्न' हा पुरस्कार दिला पाहिजे होता. त्यांचा हा जो गौरव केला तो हात राखून केला आहे अशी टीका केली. '°

कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे सर्वत्र गौरव होत होते. यामध्ये पुणे विद्यापीठाने ही 'डॉक्टर ऑफ लिटरेचर' ही पदवी देऊन त्यांचा महान गौरव केला. यावेळी कर्मवीर

भाऊराव पाटील दवाखान्यात होते. त्याठिकाणी जाऊन त्यांना पुणे विद्यापीठाचे उप-कुलगुरु व कुलसचिव यांनी ही पदवी दिली. दैनिक सत्यवादीने कर्मवीरांचे व पुणे विद्यापीठाचे हार्दिक अभिनंदन केले.^{१३} सर्वत्र गौरव होत असतानाच कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यावर काळाने झडप घातली. ९ मे १९५९ रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे दुःखद निधन झाले.^{१४} यावेळी लिहलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी “बहुजन समाजाच्या कल्याणाची तळमळ बाळगून संपूर्ण हयातभर शिक्षणकार्यात घालविलेली ही महान व्यक्ती काळाने आपल्यातून ओढून नेली आहे. त्यांचे कार्य पुढे चालू ठेवणे हेच त्यांचे खरे स्मारक आहे. त्यांनी बहुजन समाजावर जे उपकार केले ते कशानेही फिटणार नाहीत.” असे उद्गार काढले आहेत.^{१५} कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे कार्य महान होते त्यांच्या कार्याचा गौरव करण्यासाठी कोल्हापूर नगरपरिषदेने कोल्हापूरत त्यांचे स्मारक वाननिग्याचे निर्णय जाहीर केल्या नंतर सत्यवादीकारांनी नगरपरिषदेचे अभिनंदन केले. पण त्याच बरोबर कर्मवीरांचे अतिभव्य स्मारक होणे ही कोल्हापूरच्या अस्मितेच्या दृष्टीने जरूरीचे आहे असे सांगितले.^{१६}

एकंदर दैनिक सत्यवादी व कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे संबंध अतूट होते. कर्मवीरा सारख्य महान बहुजन समाजाचे शिल्पकार असणा-यांच्या कार्याचा गौरव करणे हेच सत्यवादीचे ध्येय होते. म्हणूनच सत्यवादी बहुजन समाजाचे मुखपत्र होते.

लोक जागृतीचे कार्य -

भारतातील समाज हा अज्ञान व दारिद्र्य यामध्ये अधिक खितपत पडलेला होता. या समाजत जागृती करण्याचे काम ज्याप्रमाणे समाजसुधारकांनी केले त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रांनी केले. अज्ञान दारिद्र्य यांचे एक मुख्य कारण म्हणजे लोकसंख्या वाढ होय. लोकसंख्या नियंत्रणाची आवश्यकता अगदी सुरुवाती पासून सत्यवादीकारांनी मांडली आहे. १ मे १९३३ रोजी लिहलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकार म्हणतात “वाढत्या

लोकसंख्येमुळे आर्थिक स्थिती खालवत जाते. ५/१० मुले एकाच कुटुंबात असली की आरोग्य, शिक्षण राहोच पण पोटभर अन्न देखील मिळत नाही. १/२ मुले असल्यावर त्यांच्या शिक्षणाकडे आरोग्याकडे लक्ष देणे शक्य होते. परंतु हिदुस्थानात मुले जन्माला येणे म्हणजे देवाधिन आहे असा गैरसमज आहे. विज्ञानाची त्यांना जाणीव नाही ब्रम्हचर्य पाळून लोकसंख्या नियंत्रण करता येते हा उपाय सर्वांना माहित असूनही त्यांचा उपयोग कधी होतच नाही. म्हणून कृत्रिम साधनांचा वापर सक्तीने करणे गरजेचे आहे. बडोदा दरबारने या संतती नियमनाची, साधनांची माहिती दरबारी सर्जनकडून पुरविली आहे. कोल्हपूर दरबारने अशा साधनांची जरूर शिफारस करावी.''' अशा सूचना केल्या. यावरून लोकसंख्या नियंत्रणाची जाणीव सत्यवादीकारांना किती अगोदर झाली होती हे लक्षात येते. संतती नियमानाचा प्रश्न हा महात्मा गांधीना ही महत्वाचा वाटत होता. परंतु त्यांना लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कृत्रिम साधनांचा वापर करावा ही गोष्ट मान्य नव्हती. ते म्हणत 'आत्मसंयमाने संतती नियमन करणे आवश्यक आहे. मानवजात कृत्रीम साधनांचा वापर करू लागल्यास तिचा अधःपात झाल्या शिवाय राहणार नाही.' परंतु सत्यवादीकार म्हणत की आत्म संयमन असो कृत्रिम साधन असो कशानेही लोकसंख्या लोकसंख्या वाढ रोखली पाहिजे ही वाढती लोकसंख्या देशाला हळूहळू दारिद्र्यात लोटल्या शिवाय राहणार नाही.'''

भारत स्वतंत्र झाल्यावर लोकसंख्या वाढ नियंत्रण, कुटुंब नियोजन हे प्रश्न भारत सरकार पाहू लागले. ११ नोव्हेंबर १९६० रोजी लिहिलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकार लिहतात लोकसंख्येचे प्रमाण वाढतच आहे. लोकसंख्या व उत्पादन यांचा तुलनात्मक विचार करता लोकसंख्या किती भरमसाठ वाढत आहे हे लक्षात येते. कुटुंब नियोजनाचे प्रयत्न सरकार करत आहे. त्याच प्रमाणे कुटुंब नियोजन ही नागरिकांची जबाबदारी आहे. सरकार ही जोरदार मोहीम राबवत आहे. याला सर्वतोपरी सहकार्य करणे सर्व भारतीय

नागरिकांचे कर्तव्य आहे.” फेब्रुवारी १९६१ मध्ये भारताची जनगणना सुरु झाली. १ मार्च पर्यंत चालणा-या या कार्यक्रमास जनतेने सहकार्य करावे हे सांगणारे अनेक अग्रलेख सत्यवादीतून प्रकाशित झाले. त्याच प्रमाणे १४ मार्च १९६१ च्या अग्रलेखात जनतेची लोकसंख्या नियंत्रण प्रश्नातली जबाबदारी, सरकारची जबाबदारी, प्रचार मोहिम सरकारने कशी राबवावी याविषयी सूचना केल्या. १४ नोव्हेंबर १९६३ पंडित नेहरु जयंती पासून कुटुंब नियोजनाची मोहिम सुरु झाली. डिसेंबर अखेर चालणारी ही मोहिम यशस्वी करण्याविषयी जनतेला व सरकारला सूचना केल्या आहेत.”

सत्यवादीने लोकसंख्येचा प्रश्न सतत जागृत ठेवला आहे. १९६७ मधील एका अग्रलेखात कुटुंब नियोजन ही काळाची गरज आहे. रशिया, जपानप्रमाणे गर्भपाताला भारताने मान्यता द्यावी, प्रसंग पडल्यास लग्नातील वधू वराचे वयोमर्यादा आणखीन वाढवावी पण लोकसंख्या नियंत्रीत करावी. वाढणा-या लोकसंख्येवर एक चांगली शस्त्रक्रिया करावी हाच उपाय आहे असे स्पष्ट मत व्यक्त केले.” २७ सप्टेंबर, १९७० च्या अग्रलेखात कुटुंब नियोजन प्रचार हा सरकारी नसून तो काळाची गरज आहे. सरकारने ही मोहिम अधिक तीव्र करावी अशी विनंती केली आहे. १९७५ मध्ये कुटुंब नियोजन मोहिमेला गती मिळाली. कुटुंब नियोजन मासानिमित्त या वर्षी सरकारनेही ही मोहिम कडक करण्याचे आदेश दिले. गाव पातळीपासून राज्य पातळीपर्यंत ही मोहिम वेगाने सुरु झाली. सरकारच्या या कडक निर्णयाचे सत्यवादीकारांनी स्वागत केलेले दिसते.”

एकंदर १९१३ पासून १९७५ पर्यंत दैनिक सत्यवादीने लोकसंख्या नियंत्रणाचा प्रश्न सतत जागृत ठेवला आहे. लोकसंख्या नियंत्रण करणे म्हणजे पाप समजले जाई. त्या काळातही लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कृत्रीम साधनांचा वापर करावा, लोकसंख्या वाढ रोखावी असे विचार मांडणारे सत्यवादीशिवाय कदाचित एखादे दैनिक असेल.

मंदीर प्रवेश -

भारतीय समाजात स्पृश्य, अस्पृश्य हा भेद अत्यंत उच्च आहे. अस्पृश्यांवर अनेक बंधने घातलेली होती. यामधील एक महत्वाचे बंधन म्हणजे मंदीर प्रवेश होय. हिंदु मंदीरात अस्पृश्यांना प्रवेश करता येत नसे. या मंदीरासंबंधीचे पुरोगामी धोरण दैनिक सत्यवादीने अगदी सुरुवातीपासून कायम ठेवलेले दिसते. पंढरपूरातील नामदेव पायरीचा वाद १९३१ मध्ये सुरु झाला. यावेळी सत्यवादीतील लेख किती काळाच्या पुढे होता याची जाणीव होते. नामदेव हा शिंपी समाजातील सत्पुरुष होता. त्याच्या देवळातील देवावर पुजा-याचा हक्क होता, पण नामदेव पायरीवर त्यांनी हक्क ठेवण्याचे काही कारण नव्हते. परंतु पोटभरू बडव्यांनी नामदेव पायरी आपल्या ताब्यात ठेवली. शिंपी समाजाने तेथे पालखी नेल्यावर त्यांना मारहाण केल्यानंतर या समाजाने हा प्रश्न कोर्टात नेला. धार्मिक बाबतीत तटस्थता बाळगणा-या कोर्टाने बडव्यांच्या बाजूने निकाल दिला. उच्च न्यायालयात अपिल केल्यावर मात्र त्यांना पालखी नेण्यास, पूजा करणेस मान्यता देण्यात आली. यावेळी सत्यवादीकार लिहितात, 'धार्मिक, सामाजिक बाबतीत संस्थाने सरकार जितका निर्भिड न्याय देतात तितके निर्भिड न्याय ब्रिटीश सरकार देत नाही. तेव्हा देवालये ही जोपर्यंत मोहालये आहेत, तोपर्यंत गोचडीप्रमाणे चिकटलेले भिक्षुक वर्ग त्याला चिकटून राहणार, तेव्हा सरकारने देवस्थान उत्पन्न हे सार्वजनिक उत्पन्न करावे, मगच भिक्षुक वर्ग देवालये सोडून जातील'' असे स्पष्ट मत मांडणचे धोरण सत्यवादीकारांचे होते. मंदीर प्रवेशासंबंधी ब्रिटीशांच्या काळातही वरीष्ठ कायदे मंडळापुढे एक बिल रंगा अय्यर यांनी १९३४ मध्ये मांडले. या बिलाला राजगोपालचारी, महात्मा गांधी यांचा पाठींबा होता. हे बिल पास होण्यास कोणतीच अडचण नव्हती, तरी पण ब्रिटीश सरकारने हे बिल पास केले नाही. या वेळच्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी ब्रिटीश सरकारवर टीका केली होती. हे बिल पास केल्यास ७ कोटी अस्पृश्यांची प्रगती होणार आहे, तसेच

बहुजन समाजाचा या प्रश्नाला पाठींबा आहे, तेव्हा सरकारने अस्पृश्यांच्या बाबतीत उदार धोरण स्वीकारावे अशी सूचना केली होती.” परंतु मंदीर प्रवेशासंबंधी कायदा होण्यास १९४७ साल उजाडले. मुंबई विधीमंडळाच्या अधिवेशनात ना. तपासे यांनी हे बिल मांडले. लवकरच त्याचे रूपांतर कायद्यात होणार होते.” यावेळी लिहिलेल्या अग्रलेखात सत्यवादीकारांनी मुंबई सरकारचे अभिनंदन केले व या बिलाची आवश्यकता किती आहे हे सांगितले. १९४८ मध्ये मुंबई सरकारने ‘देवालय’ या शब्दाची व्याख्याच बदलली. सर्व जातींसाठी सर्व देवालये व समोरची सार्वजनिक जागा, समाधी खुली केली.” यावेळी कोल्हापूर हे संस्थान होते. १ मार्च, १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थान विलीन झाले. १४ मार्च, १९४९ रोजी मुख्य प्रशासक कॅ. व्ही. नंजाप्पा यांनी कोल्हापूरपासून जवळच असलेले जोतिबाचे देवालय हरिजनांसाठी खुले केले. हे देवालय खुले करण्यासाठी दोन वर्षापूर्वी साने गुरुजी येथे आले होते. त्यांनी हरिजनांसह देवालयात प्रवेश केला. परंतु अधिकृतरीत्या हरिजनांना ते खुले नव्हते ते १४ मार्च, १९४९ रोजी कॅ. व्ही. नंजाप्पा यांनी केले. यावेळी सत्यवादीकारांनी नंजाप्पा यांचा ‘हरिजनांना देव भेटला’ अशा शब्दात गौरव केला होता.” मंदीर प्रवेशाचा हा कायदा कोल्हापूरला लागू केल्यानंतरच या कायद्याबरोबर पूजेबाबत असमर्थता दूर करणारा व सामाजिक असमर्थता यामध्ये विहीरी, तलाव, सार्वजनिक स्थाने, या ठिकाणची असमर्थता नष्ट करणारा कायदा लागू केल्यावर सत्यवादीकारांनी सरकारचे अभिनंदन केले.” १९४७ मध्ये जो मंदीर प्रवेशाचा कायदा केला, यामधून जैनांना वगळण्यास मुंबई सरकारने नकार दिला. यावेळी सत्यवादीकारांनी मुळात जैन धर्म हा हिंदु धर्म नाही व तो जात- पात, अस्पृश्यता मानतच नाही, तेव्हा या कायद्यात जैनांचा समावेश करणे अयोग्य होईल अशी सरकारला सूचना केली.” १९६१ मध्ये गोवा मुक्त झाला. परंतु गोव्यात हरिजनांना मंदीर प्रवेश १९६३ मध्ये देण्यात आला. १४ जुलै, १९६३ रोजी हरिजनांनी सुप्रसिध्द अशा गोव्यातील मंगेशीच्या मंदीरात प्रवेश

केला. सत्यवादीकारांनी गोव्यातील हा सामाजिक कलंक नष्ट केल्याबद्दल गोवेकर जनतेचे अभिनंदन केले.^{११०}

महाराष्ट्रातील अशा मंदीरातील आणखी एक मंदीर म्हणजे पंढरपूरचे विठ्ठल मंदीर. महाराष्ट्राच्या कानाकोप-यातून विठ्ठल नामाचा गजर करीत बहुजन समाज जात असे. वारकरी सांप्रदायाचे हे आदिपीठ होते. परंतु या ठिकाणी बडव्यांची सत्ता होती. देवाला वाहिलेले द्रव्य, सोने, पदार्थ बडवे आपसात वाटून घेतच, परंतु या सर्वांवर ताण म्हणजे गरीबाला अनेक तास बारीत राहून दर्शन घ्यावे लागे व सव्वा रुपया दिला की हे बडवे त्या व्यक्तीला विठोबाचे थेट दर्शन देत. अशा या भ्रष्टाचार चाललेल्या मंदीरांची माहिती सत्यवादीकारांनी 'पंढरपूरचा कब्जेगहाण विठोबा' या नावाखाली अग्रलेख लिहून दिली.^{१११} या लेखातच हा बहुजन समाजावर होणारा अन्याय नष्ट करण्यासाठी वारकरी सांप्रदायाने परिषदा घेऊन सरकारवर सामाजिक दडपण आणावे व मंदीरातील दलालांचा हा वर्ग नष्ट करावा अशी सूचना केली. लोकमताचा प्रभाव वृत्तपत्रातील अग्रलेख व सरकारने अवलंबलेले उदार धोरण यामुळे डिसेंबर, १९७० मध्ये सरकारने पंढरीच्या विठ्ठल मंदीर बडव्यापासून मुक्त करावे या विषयीचा न्या. नाडकर्णी कमिशनचा अहवाल स्वीकारला. त्यामुळे शेकडो वर्षे पंढरीच्या पांडुरंगाभोवती असणारे बडव्यांचे कडे नष्ट होणार होते. यावेळी सत्यवादीकारांनी पंढरपूरच्या देवस्थानाकडे येणारा पैसा गरीब विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानार्जनासाठी खर्च करावा, वारक-यांच्या सोयी कराव्यात पण त्याचबरोबर जुना बाजार जावून नवा बाजार येणार नाही यासंबंधी जनता व सरकारने दक्षता घ्यावी अशा सूचना मांडल्या व पंढरीच्या पांडुरंगाला महाराष्ट्र सरकारने मुक्त केल्याबद्दल त्यांचाही गौरव केला.^{११२}

सारांश -

सत्यवादी हे बहुजन समाजाचे मुखपत्र बनले. याला कारण दैनिक सत्यवादी व सत्यवादीकार बाळासाहेब पाटील यांचे सामाजिक कार्य हे आहे. सत्यवादीकारांनी अनेक सामाजिक विषय हाताळले आहेत.

जैन धर्मात जन्माला येऊन जैन धर्मातील बुवाबाजी, अंधश्रद्धा यावर सत्यवादीकारांनी परखड टीका केली आहे. विधवा विवाह, आंतरजातीय विवाहाचा सतत पुरस्कार केला आहे. राजर्षी शाहू महाराज, महात्मा फुले यांच्या अस्पृश्य उध्दारांची पताका सत्यवादीकारांनी पुढे नेण्याचे काम अखंडपणे केलेले दिसते. सत्यवादीकारांचा स्त्रियांविषयक दृष्टीकोन प्रथमपासूनच पुरोगामी होता, म्हणूनच सर्वप्रथम सत्यवादीत त्यांनी स्त्री विभाग सुरु केलेला दिसतो. सत्यवादीकारांचे शिक्षणविषयक विचार तर अत्यंत उच्च विचारसरणीचे आहेत.

सत्यवादीकारांच्या या सामाजिक कार्यांचे मूल्यमापन न्या. जी. एन. वैद्य हे करताना म्हणतात, 'सत्यवादीचा आजवरचा कालखंड हा समाज हितासाठी सत्यवादीकारांनी खर्च केला आहे. त्यामुळे बाळासाहेब पाटील व्यक्ती नसून ती एक शक्ती आहे.'

संदर्भ

१. दै. सत्यवादी १ फेब्रुवारी, १९३९ पा.नं.४.
२. पाटील बा. आ. जीवनचक्र पा.नं. १६.
३. दै. सत्यवादी ११ जुलै, १९२७ पा.नं.२
४. दै. सत्यवादी २२ जुलै, १९२७ पा.नं. २
५. दै. सत्यवादी २८ फेब्रुवारी, १९२८ पा.नं. ४
६. दै. सत्यवादी २० ऑगस्ट, १९२७ पा.नं. ३
७. दै. सत्यवादी २९ ऑक्टोबर, १९३३ पा.नं. ६
८. दै. सत्यवादी १३ मे, १९३६ पा.नं. ५
९. दै. सत्यवादी ४ सप्टेंबर, १९२७ पा.नं. ४
१०. दै. सत्यवादी १० जून, १९३६ पा.नं. १४
११. दै. सत्यवादी १८ डिसेंबर, १९३५ पा.नं. ७
१२. दै. सत्यवादी १० एप्रिल, १९३७ पा.नं. १७
१३. दै. सत्यवादी १९ एप्रिल, १९७० पा.नं. २
१४. पाटील टी.एस. कोल्हापूर संस्थानातील राजकीय, सामाजिक चळवळीचा इतिहास, एम.फिल. लघुशोध प्रबंध पृ. ५८.
१५. दै. सत्यवादी २७ सप्टेंबर, १९३१ पा.नं. ४
१६. दै. सत्यवादी १९ ऑक्टोबर, १९३१ पा.नं. ६
१७. पाटील बा.आ. उ.नि. पृ. ४६.
१८. दै. सत्यवादी २७ सप्टेंबर, १९३१ पा.नं. १

१९. दै. सत्यवादी ५ फेब्रुवारी, १९३६ पा.नं. ९
२०. बहिष्कृत भारत ३ मे, १९१९ पा. नं. (डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक (१९२७-१९२९) खंड २, संपादक वसंत मून, पृ. २६८ (२))
२१. पाटील बा.आ. उ.नि. पृ.३७.
२२. दै. सत्यवादी २७ मे, १९३६ पा.नं. ९.
२३. दै. सत्यवादी २ सप्टेंबर, १९३६ पा.नं. १०.
२४. दै. सत्यवादी १ जुलै, १९३६ पा.नं. ३.
२५. दै. सत्यवादी ६ मे, १९३६ पा.नं. ३
२६. दै. सत्यवादी ६ मे, १९३६ पा.नं. १०
२७. दै. सत्यवादी ९ फेब्रुवारी, १९३८ पा.नं. १०
२८. दै. सत्यवादी २ मार्च, १९३८ पा.नं. ११
२९. दै. सत्यवादी ६ एप्रिल, १९३८ पा.नं. ८
३०. दै. सत्यवादी ६ नोव्हेंबर, १९३५ पा.नं. ८
३१. दै. सत्यवादी १३ नोव्हेंबर, १९३५ पा.नं. ८
३२. दै. सत्यवादी ६ मे, १९५० पा.नं. २
३३. दै. सत्यवादी १६ ऑक्टोबर, १९५६ पा.नं. २
३४. दै. सत्यवादी २५ डिसेंबर, १९५३ पा.नं. २
३५. दै. सत्यवादी ७ डिसेंबर, १९५६ पा.नं. २
३६. दै. सत्यवादी २४ एप्रिल, १९५८ पा.नं. २
३७. दै. सत्यवादी १७ मे, १९६१ पा.नं. २

३८. दै. सत्यवादी २९ जून, १९३८ पा.नं. ३
३९. दै. सत्यवादी १२ ऑक्टोबर, १९७२ पा.नं. २
४०. दै. सत्यवादी २० एप्रिल, १९७३ पा.नं. २
४१. दै. सत्यवादी ३० ऑगस्ट, १९७४ पा.नं. २
४२. दै. सत्यवादी विधवा विवाह पुरस्कार खास अंक
४३. दै. सत्यवादी २० जून, १९३४ पा.नं. ८
४४. दै. सत्यवादी ७ फेब्रुवारी, १९३४ पा.नं. ९
४५. दै. सत्यवादी २१ फेब्रुवारी, १९३४ पा.नं. ४
४६. दै. सत्यवादी २८ फेब्रुवारी, १९३४ पा.नं. ४
४७. दै. सत्यवादी २७ एप्रिल, १९३८ पा.नं. ९
४८. दै. सत्यवादी ८ जून, १९३८ पा.नं. ६
४९. दै. सत्यवादी ३ जुलै, १९७२ पा.नं. २
५०. दै. सत्यवादी १७ ऑक्टोबर, १९७० पा.नं. २
५१. दै. सत्यवादी २७ सप्टेंबर, १९७२ पा.नं. २
५२. दै. सत्यवादी १२ फेब्रुवारी, १९७३ पा.नं. २
५३. दै. सत्यवादी सुवर्ण महोत्सवी अंक, १९७५ पा.नं. ५७
५४. दै. सत्यवादी १९ नोव्हेंबर, १९३३ पा.नं. ५
५५. दै. सत्यवादी २६ नोव्हेंबर, १९३३ पा.नं. ४
५६. दै. सत्यवादी २६ नोव्हेंबर, १९३३ पा.नं. ४
५७. दै. सत्यवादी १७ डिसेंबर, १९३३ पा.नं. ४
५८. दै. सत्यवादी ३१ एप्रिल, १९३४ पा.नं. ४

५९. दै. सत्यवादी २८ एप्रिल, १९५९ पा.नं. २
६०. दै. सत्यवादी ३ मे, १९५८ पा.नं. २
६१. दै. सत्यवादी २६ सप्टेंबर, १९७१ पा.नं. २
६२. दै. सत्यवादी २३ मे, १९३४ पा.नं. ४
६३. दै. सत्यवादी १९ सप्टेंबर, १९३४ पा.नं. ३
६४. दै. सत्यवादी १७ जुलै, १९३५ पा.नं. ८
६५. दै. सत्यवादी १२ ऑगस्ट, १९३६ पा.नं. ४
६६. दै. सत्यवादी ४ नोव्हेंबर, १९३६ पा.नं. ४
६७. दै. सत्यवादी ३ मार्च, १९३७ पा.नं. ५
६८. दै. सत्यवादी २५ सप्टेंबर, १९४० पा.नं. ४
६९. दै. सत्यवादी ३ जून, १९४६ पा.नं. १६
७०. दै. सत्यवादी ४ जुलै, १९७१ पा.नं. ४
७१. दै. सत्यवादी ३० मार्च, १९७५ पा.नं. ४
७२. दै. सत्यवादी ९ जुलै, १९७५ पा.नं. २
७३. दै. सत्यवादी ९ नोव्हेंबर, १९७५ पा.नं. २
७४. दै. सत्यवादी २९ जुलै, १९७२ पा.नं. ३
७५. दै. सत्यवादी २ मार्च, १९७५ पा.नं. ४
७६. दै. सत्यवादी २७ जुलै, १९३२ पा.नं. ५
७७. दै. सत्यवादी ३१ मे, १९३३ पा.नं. ४
७८. दै. सत्यवादी १५ सप्टेंबर, १९३७ पा.नं. ४
७९. दै. सत्यवादी २२ सप्टेंबर, १९३७ पा.नं. ४

८०. दै. सत्यवादी २४ नोव्हेंबर, १९३७ पा.नं. ४
८१. दै. सत्यवादी १० जून, १९४२ पा.नं. ७
८२. दै. सत्यवादी १९ फेब्रुवारी, १९५६ पा.नं. २
८३. दै. सत्यवादी २९ मार्च, १९६८ पा.नं. १
८४. दै. सत्यवादी २५ डिसेंबर, १९६८ पा.नं. २
८५. पाटील बा. आ. उ.नि. पृ. ५९
८६. Shinde S.P. Contribution of 'Pudhari' to the Socio-Political Movement in Southern Maharashtra Upto 1972, M.Phil. Dissertation, P.No. 134.
८७. दै. सत्यवादी ९ जानेवारी, १९३५ पा.नं. ८
८८. दै. सत्यवादी २२ सप्टेंबर, १९३७ पा.नं. ४
८९. दै. सत्यवादी २० ऑगस्ट, १९५९ पा.नं. १
९०. दै. सत्यवादी २२ ऑगस्ट, १९५९ पा.नं. २
९१. दै. सत्यवादी २० नोव्हेंबर, १९५९ पा.नं. १
९२. दै. सत्यवादी १६ मार्च, १९६१ पा.नं. १
९३. दै. सत्यवादी २५ ऑगस्ट, १९६१ पा.नं. २
९४. दै. सत्यवादी ९ जून, १९६२ पा.नं. १
९५. दै. सत्यवादी १९ सप्टेंबर, १९३३ पा.नं. २
९६. दै. सत्यवादी २४ जुलै, १९६५ पा.नं. २
९७. दै. सत्यवादी २६ डिसेंबर, १९६५ पा.नं. २
९८. पाटील बा.आ. उ.नि. पृ. २५.

१९. दै. सत्यवादी २२ डिसेंबर, १९३७ पा.नं. ६
१००. दै. सत्यवादी २९ जानेवारी, १९५८ पा.नं. २
१०१. दै. सत्यवादी १० मे, १९५८ पा.नं. २
१०२. दै. सत्यवादी ३१ जानेवारी, १९५९ पा.नं. २
१०३. दै. सत्यवादी ८ एप्रिल, १९५९ पा.नं. २
१०४. दै. सत्यवादी १० मे, १९५९ पा.नं. १
१०५. दै. सत्यवादी ११ मे, १९५९ पा.नं. २
१०६. दै. सत्यवादी १६ जुलै, १९७२ पा.नं. २
१०७. दै. सत्यवादी १ मे, १९३३ पा.नं. ६
१०८. दै. सत्यवादी १५ एप्रिल, १९३६ पा.नं. ४
१०९. दै. सत्यवादी ११ नोव्हेंबर, १९६० पा.नं. २
११०. दै. सत्यवादी १६ नोव्हेंबर, १९६३ पा.नं. २
१११. दै. सत्यवादी २४ नोव्हेंबर, १९६७ पा.नं. २
११२. दै. सत्यवादी १९ सप्टेंबर, १९७५ पा.नं. २
११३. दै. सत्यवादी १३ सप्टेंबर १९३१ पा.नं. ५
११४. दै. सत्यवादी २८ ऑगस्ट, १९३४ पा.नं. ८
११५. दै. सत्यवादी १३ सप्टेंबर, १९४७ पा.नं. २
११६. दै. सत्यवादी २६ सप्टेंबर, १९४८ पा.नं. १
११७. दै. सत्यवादी १४ मार्च, १९४९ पा.नं. ४
११८. दै. सत्यवादी ६ मे, १९४९ पा.नं. २
११९. दै. सत्यवादी २० ऑगस्ट, १९४९ पा.नं. १

१२०. दै. सत्यवादी १८ जुलै, १९६३ पा.नं. २
१२१. दै. सत्यवादी २१ जानेवारी, १९६९ पा.नं. २
१२२. दै. सत्यवादी १२ डिसेंबर, १९७० पा.नं. २
१२३. प्रा. हेरवाडे श्रीधर, सत्यवादीकार पद्मश्री बाळासाहेब पाटील- पत्रकारिता
हिरक महोत्सव अंक (१९२४-१९८४) पृ. ९१